

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક
રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

સલાહકાર અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ઝંખતી સંસ્થા

સંચયન

સંપાદક : રમણ સોની

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

135 Tradition Pkwy, Flowood, MS 39231 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): વિભા સોની
 - ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
 - લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની
- e-mail : ramasoni46@gmail.com
phone : 91-9228215275

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org
આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

ઇ-મેઇલના માધ્યમથી 'સંચયન'
સૌ મિત્રોને વિના મૂલ્યે મોકલવામાં
આવે છે. આપનું, મિત્રોનું e-mail ID
જણાવવા વિનંતી.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

અ નુ ક્ર મ

- પુસ્તકની ગંધ (સંપાદકનું કથન) રમણ સોની ૪
વીજાણુ રૂપાંતરની ઉત્તમતા વચ્ચે મુદ્રિતનો મહિમા
- સાત કાવ્યો (કવિતા) પ્રહ્લાદ પારેખ ૬
સૌંદર્યશીલ કવિનું માધુર્યભર્યું કાવ્ય-સપ્તક
- તલા શેઠ માથું ખંજોળે છે ! (વાર્તા) માય ડિયર જયુ ૧૩
તળ બોલીમાં વારતા-કથનની શૈલીમાં સર્જક દષ્ટિનું અનોખું 'વિષય'-દર્શન
- પરંપરા (કાવ્ય) હર્ષદ ત્રિવેદી ૧૬
સાદી રમતના તંતુએ વિસ્તરતું પિતૃ-સંવેદનનું મરમાળું કાવ્ય-રૂપ
- મેટ્રિકની પરીક્ષા; પ્રધાનમંડળની રચના (સંસ્મરણો) હસમુખ શાહ ૧૮
નિખાલસ, વિનોદભરી રજૂઆતના પટ પર દસ્તાવેજી નકશીકામ
- કરાંચી (પ્રવાસ) ચંદ્રકાન્ત બક્ષી ૨૨
નવલકાર-પત્રકારની પ્રવાહી શૈલીએ ઊપસતું કરાંચીનું વિશિષ્ટ રૂપ
- વરસે અનરાધાર (ગીત) વિરેન પંડ્યા ૨૯
વરસાદ વિશેનું લય-હિલ્લોળવાળું ઝીણું સંવેદન-આલેખન
- થોડું સંગીત (વાર્તા) પ્રવીણસિંહ ચાવડા ૩૦
કથા-રેખાઓ અને ભાષા-રચનાની ગૂંથણીમાં માણસોનાં મનનો માર્મિક વાર્તા-આલેખ
- ગાંધીજી અને પાંચ સાક્ષરો (યુગ-સંદર્ભ) ધીરુભાઈ ઠાકર ૪૦
ઇતિહાસકાર-સાહિત્યકારની કલમે એક લાક્ષણિક યુગ-ચિત્ર
- નાણું આપે નરભો રે... (મધ્યકાલીન પદ) નરભેરામ ૪૩
મંદિરમાંના પ્રવેશ-કર સામે કવિનો ભગવાનને આકરો ઠપકો
- જમણવાર (સમય-ચિત્ર) કાલિદાસ શેલત ૪૪
ગઈ સદીના એક વિશિષ્ટ જમણવાર-પ્રસંગમાં સામાજિક ખાસિયતોનું રસપ્રદ બયાન
- પ્રતિબંધો વિરુદ્ધ વ્યક્તિગત આઝાદી (વિચાર-ચિંતન) પ્રીતિશ નાન્દી ૪૮
પોર્ન અને સૌંદર્ય વચ્ચે વિવેક કરતી આગવી અને પક્વ વિચારણા
- ચિત્રો : જીમ સિન્ગનોસ ૧૨, ૧૭, ૨૮, ૩૯, ૪૭
- અંકના લેખકો ૫૦

સંપાદકનું કથન

પુસ્તકની ગંધ

હમણાં અહીં, વડોદરામાં, સાહિત્ય અકાદેમી(દિલ્લી)નું પુસ્તક-પ્રદર્શન યોજાયું – ૨૫મીથી ૩૦મી ઓગસ્ટ સુધી. એને ખુલ્લું મૂકવાને અવસરે ટૂંકા ગોષ્ઠિ-વક્તવ્યમાં જે વાતો કરેલી એમાંથી એક-બે...

પુસ્તકની એક ગંધ બલકે એક ખાસ પ્રકારની સુગંધ હોય છે. નવું પુસ્તક હાથમાં લઈએ – જોઈએ અને સ્પર્શ કરીએ; પછી નિકટ લઈને એને ખોલતાં જ એક ગંધ એમાંથી ઊછળી આવે છે ને એક પ્રકારની પ્રસન્નતાનો આપણને અનુભવ કરાવે છે. કવિ આદિલ મનસૂરીએ જુદા સંદર્ભમાં કહેલું એ અહીં પણ યાદ આવવાનું : ‘ભરી લો શ્વાસમાં એની સુગંધનો દરિયો...’

નવું જ નહીં, વર્ષો જૂનું, ગઈ સદીઓનું પુસ્તક પણ આવી વિલક્ષણ ગંધનો અનુભવ આપે છે. (એમાં સાવચેતીની અપ્રગટ સૂચના પણ હોય છે.) ‘ગુજરાતી સાહિત્યકોશ’ના સંપાદનનું કામ ચાલતું હતું – ૧૯૮૦-૮૫માં, ત્યારે મહત્ત્વનાં ગ્રંથાલયોમાંનાં જૂનામાં જૂનાં પુસ્તકોનો પરિચય કરતાં કરતાં આ સ્પર્શ અને ગંધનો રોમાંચ પણ અનુભવેલો! આજથી દોઢસો પોણા બસો વર્ષ પહેલાં છપાયેલાં પુસ્તકો એટલાં બધાં મૂલ્યવાન છે, ને સાથે સાથે એટલાં બધાં જર્જરિત છે કે અડતાં જ પાનાં બટકાઈ જાય, એનો ભૂકો થઈ જાય! ખૂબ કાળજીથી અડવું પડે! છેક ૧૯૨૦માં એક સંશોધકે કહેલું કે જૂનાં કિંમતી પુસ્તકો હવે જાળવીને ફરી છાપવાં જોઈએ –

–આજે તો હવે આપણે એમ કહીએ છીએ કે જૂનાં પુસ્તકોની વીજાણુ નકલ કરી લો ને એમને સાચવી લો.

તો, ગ્રંથનાં સ્પર્શ-સુગંધની સાથે જ આ એક વાસ્તવિક ને ખૂબ જરૂરી રૂપાન્તર. કાગળ પરના લખાણનું વીજાણુ(electronic) રૂપાન્તર. આપણે વાણીને લિપિમાં ઉતારી – પહેલાં રેતીમાં, પથ્થર પર, માટીની તકતી પર, ધાતુ – તામ્રપત્ર પર, વૃક્ષોની છાલ પર એટલે કે તાડપત્ર, ભુર્જપત્ર પર, પછી કાગળ પર. એ હસ્તપ્રતો – સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ કાળની અને નરસિંહ-પ્રેમાનંદ આદિની મધ્યકાલીન કાવ્યકૃતિઓની હસ્તપ્રતો. એને પછી આપણે મુદ્રિત કરી. એ પણ કેવાં કેવાં, જુદાં જુદાં રૂપોમાં! ને હવે વીજાણુ રૂપાન્તરોનો યુગ...

... વીજાણુ રૂપાન્તરો ભાષા-લિપિનાં તેમ જ ચિત્રોનાં પણ. એ આપણી મહત્ત્વની વર્તમાન સંસિદ્ધિ છે.

પરંતુ મુદ્રિત રૂપોની સાવ જ અવેજીમાં નહીં. મુદ્રિતની સાથે, સમાન્તરે. જૂનાં પુસ્તકો પણ વીજાણુ ઘનાંકિતા(CD) રૂપે ને પછી, અલબત્ત, એમાંથી કેટલાંક મુદ્રિત રૂપે પણ. પુસ્તકનું વીજાણુ રૂપ એક દીર્ઘકાલીન કાયમી સંચયન છે; પણ મુદ્રિત પુસ્તકનાં દર્શન-સ્પર્શ-ગંધનો ને એવા હાથવગા (ન કેવળ આંખવગા) વાચનનો લાભ ન જવા દેવાય.

○

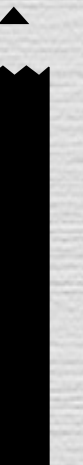
જો કે પુસ્તક, કોઈપણ સ્વરૂપે, પ્રગટ થાય એટલું જ પૂરતું નથી. મેં કહ્યું કે, એનો પ્રસાર થવો જોઈએ; એના વાચક સુધી એની માહિતી, ને પછી સ્વયં પુસ્તક પહોંચાડવાનાં તંત્રો પણ એટલાં જ સ્ફૂર્તિવાળાં જોઈએ. સાહિત્ય-વિદ્યાની આપણી ઉત્તમ સંસ્થાઓ ઉત્તમ પુસ્તકો પ્રગટ કરે છે પણ પુસ્તક-પ્રદર્શનો દ્વારા, એનાં નવાં તાજાં સૂચિપત્રો દ્વારા (ઉમાશંકર જોશીએ કિશોરાવસ્થાનું એક સ્મરણ નોંધેલું છે કે, એમની શાળામાંનું એક પ્રકાશકનું સૂચિપત્ર એ વખતે એમનું સૌથી પ્રિય પુસ્તક હતું – કેટલાં બધાં પુસ્તકો માટેની સ્પૃહા એમાંથી પ્રગટતી હતી!....), સામયિકો વગેરેમાં થતી એની અસરકારક જાહેરાત દ્વારા પુસ્તકની ‘જાણ’ પ્રસરવી જોઈએ – સુગંધ પ્રસરે એમ...

○

પુસ્તકોની જાહેરાતનું એક ઉત્તમ માધ્યમ છે આ વીજાણુ માધ્યમ...

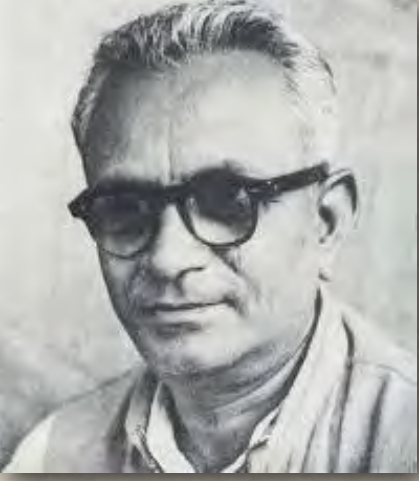
આપણે આપણી સર્વ સાહિત્ય-સંસ્થાઓને આ ભલામણ પણ કરવી જોઈએ. કરવી જોઈએ ને?

રમણપ્રસાદી

કવિતા

પ્રહ્લાદ પારેખ

[૧૯૩૦-૪૦ આસપાસના સમયમાં ગુજરાતી કવિતાએ એક નવો મેઘધનુષી રંગ પ્રગટાવ્યો હતો – સંવેદનના પંચેન્દ્રિય અનુભવની પ્રકૃત્વિત રચનાઓ. પ્રહ્લાદ જેઠાલાલ પારેખ (૧૯૧૧-૧૯૬૨) એના પહેલા કવિ. એથી તો ઉમાશંકર જોશીએ એ કવિતાને ‘નીતરાં પાણી’ની સ્વચ્છ-પારદર્શક કવિતા કહેલી ને પોતાના આ અનુગામી કવિઓને ‘સવિશેષપણે સૌંદર્ય-અભિમુખ’ કવિઓ કહેલા.

ગીતની, છંદની લય-મધુરતા અને માનવહૃદયના ભાવોની કોમળતા ઉપરાંત પ્રહ્લાદ પારેખનાં કાવ્યોમાં પ્રેમસંવેદન સાથે જ માનવીય સમજનો તાર પણ જોવા મળશે. – ‘વિદાય’ કાવ્ય એનું સુંદર દૃષ્ટાંત છે.]

સાત કાવ્યો

૧

બનાવટી ફૂલોને

તમારે રંગો છે,
અને આકારો છે,
કલાકારે દીધો તમ સમીપ આનંદકણ છે,
અને બાગોમાંનાં કુસુમ થકી લાંબું જીવન છે.

ઘરોની શોભામાં,
કદી અંબોડામાં,
રહો છો, ત્યાં જોઈ ઘડીકભર હેયું હરખતું;
પ્રશંસા કેરાં એ કદીક વળી વેણો ઊચરતું.

પરંતુ જાણ્યું છે,
કદી વા માણ્યું છે,
શશીનું, ભાનુનું, ક્ષિતિજ પરથી ભવ્ય ઊગવું ?
વસંતે વાયુનું રસિક અડવું વા અનુભવ્યું ?

ન જાણો નિદું છું,
પરંતુ પૂછું છું :
તમારાં હૈયાંના ગહન મહીંયે આવું વસતું :
‘દિનાન્તે આજે તો સકલ નિજ આપી ઝરી જવું.’?

૨

આજ

આજ અંધાર ખુશબો ભર્યો લાગતો,

આજ સૌરભ ભરી રાત સારી;

આજ આ શાલની મંજરી ઝરી ઝરી,

પમરતી પાથરી દે પથારી. આજ...

આજ ઓ પારથી ગંધને લાવતી

દિવ્ય કો સિન્ધુની લહરી લહરી;

આજ આકાશથી તારલા માંડીથી

મહેકતી આવતી શી સુગંધી! આજ...

ક્યાં, કયું પુષ્પ એવું ખીલ્યું, જેહના

મઘમઘાટે નિશા આજ ભારી?

ગાય ના કંઠ કો, તાર ના ઝણઝણે :

ક્યાં થકી સૂર કેરી ફૂવારી? આજ...

હૃદય આ વ્યગ્ર જે સૂર કાજે હતું,

હિરણ શું, તે મળ્યો આજ સૂર?

ચિત્ત જે નિત્ય આનંદને કલ્પતું,

આવિયો તે થઈ સુરભિ-પૂર? આજ...

૩

અમે અંધારું શણગાર્યું

આજ અમે અંધારું શણગાર્યું,

હે જી અમે શ્યામલને સોહાવ્યું.

ગગને રૂપાળું કર્યું તારા મઢીને એને, ધરતીએ મેલીને દીવા;

ફૂલોએ ફોરમને આલી આલીને એનું અંગે અંગ મહેકાવ્યું!

હો આજ અમે અંધારું શણગાર્યું, હે જી...

પાણીએ, પાય એને, બાંધેલા ઘૂઘરા ખળખળ ખળખળ બોલે :

ધરણીના હૈયાના હરખે જાણે આજ અંધારાને યે નચાવ્યું!

હો આજ અમે અંધારું શણગાર્યું, હે જી...

વીતી છે વર્ષા ને ધરતી છે તૃપ્ત આજ, આસમાન ખીલી ઊઠ્યું;

ઊડે આનંદરંગ ચોમેર અમારો, એમાં અંધારું આજે રંગાયું!

હો આજ અમે અંધારું શણગાર્યું, હે જી...

થાયે છે રોજ રોજ પૂજા સૂરજની ને ચાંદાનાં યે વ્રત થાતાં :

આનંદઘેલાં હેયે અમારાં આજ અંધારાને યે અપનાવ્યું!

હો આજ અમે અંધારું શણગાર્યું, હે જી...

૪

જૂઈ

સાગરની ચાદર ઓઢીને સૂરજ જ્યારે પોઢી જાય,
ભટૂરિયાં શા તારલિયા લઈ ચંદા આભે રમવા જાય,
ખીલે છે જૂઈ ત્યારે:
તેને ગમતું અંધારે.

માનવ આ દુનિયાને છોડી સ્વપ્નોને સંસારે જાય,
સમીર કેરી લહેરે જ્યારે ફૂલો ધીમાં ઝોલાં ખાય,
જૂઈ જતી રમવા ત્યારે:
તેને ગમતું અંધારે.

પવન તણી સંગાથે રમતી કોઈ વેળ સંતાકૂકડી;
સંતાતી એ, ને આવીને વાયુ લે પળમાં પકડી.
ઘડીક તેની સાથે જાય,
મળતાં લાગ ફરી સંતાય.

તારા જો આભે હસતા તો ધરણી પર જૂઈ મલકાય:
શાને હસતાં? એવી તે શી બન્ને વચ્ચે વાતો થાય?
પ્રભાત સાથે શું નવ વ્હાલ?
ઘેર જતી રે' કાં, -શરમાળ?

૫

વાતો

હજુ ધીમે ધીમે, પ્રિય સખી! તહીં ઝાડ ઉપરે
સૂતેલા પંખીને કથની જરી જો કાન પડશે,
પ્રભાતે ઊઠી એ સકલ નિજને ગાન ધરશે :
કથા તારી મારી સકલ દિશ માંહી વહી જશે.

હજુ ધીમે ! ઊભું મુકુલ તહીં જો પર્ણ-પડદે
છુપાઈને; તેને શ્રવણ કદી જો વાત પડશે,
સુવાસે તો કે'શે સકલ કથની એ અનિલને;
અને આ તીરેથી અવર તટ વાયુ લઈ જશે.

અને કેં તારા, જો, નભથી છૂટતા વાત સુણવા,
મૃદુ પાયે આવે શબનમ કરી કાન સરવા;
ઊભું છે આજે, જો, જગ સકલ એકાગ્ર થઈને,
ઝરે તારે શબ્દે પ્રણયરસ તે સર્વ ઝીલવા.

પછી તો ના વાતો : પ્રિયઅધર જે કંપ ઊઠતો,
ધ્વનિ તેનો આવી મુજ હૃદયમાંહી શમી જતો.

૬

ઘાસ અને હું

જ્યાં સુધી પહોંચે નજર,
ત્યાં સુધી બસ ઘાસનો વિસ્તાર છે;
ને પછી આકાશ કેરી
નીલરંગી ક્ષિતિજ કેરી ધાર છે.

પૃથ્વીના આનંદના સ્પંદન સમાં
તરણાં હલે છે વારવાર;
ના ખબર કે શા સબંધે
સર્વ સંગે એહ, મારો પ્યાર છે.
એ હલે છે આવતાં ધીમો પવન,
થાય છે એવું જ મારા ચિત્તમાંડી યે ચલન.

જોઉં છું વહેલી સવારે એમને,
ને ખુશીથી મહેક મહેકે છે મને.
ઝાકળેથી એ બધાંયે શોભતાં,
જોઈ આંસુ હર્ષ કેરાં આંખમાં આવી જતાં !

થાય છે મારી નજર જાણે હરણ,
ને રહે છે ઠેકતી એ ઘાસમાં;
ના છબે છે એક પળ એના ચરણ.
સ્પર્શતો એને નહીં,
ને નજાકત તો ય એની
અનુભવું છું મન મહીં !

ને બપોરે હેમ શા તડકા તણું
ને હરિત એવા ઘાસનું થાયે મિલન:
આભનું, ધરતી તણું, એ બેઉ માંડી,
લાગતું કે, મન મળ્યું;
જોઈને એ ક્યાંકથી મુજ દિલ મહીં
આનંદ કેરું મધ ગળ્યું!

સાંજવેળા તેજ, છાયા, ઘાસ, સૌ
સાથે મળીને ખેલતાં:
સાદ પાડી ચિત્તને મારા ય, સંગે લઈ જતાં!
એમના એ ખેલને જોઈ રહું,
ને હર્ષપુલકિત થઈ જઉં.
પુલકને એ જોઈને લાગે મને
કે ઘાસ જુદે રંગ, મારે અંગ,
નાનું રૂપ લઈ વ્યાપી રહ્યું!

કેવી, અહો! આ મન તણી છે સાધના,
(વા નેહની એને કહું આરાધના?)
કે જોઉં જેને બા'ર
તેને અંગમાં ને અંતરે હું અનુભવું!
રે સ્વપ્નમાં યે ઘાસનું એ ચહુદિશે
સુખદ એવું જોઉં છું હું ફરકવું.

૭

વિદાય

કદી નહિ કહું, ‘મને જ સ્મરણે સદા રાખજે,
 અને નયનપંથનું અવર વિશ્વ તું ત્યાગજે;
 પરંતુ ગગનાંગણે, અવનિમાં, અને સિંધુમાં,
 મળે અધિક જે તને મુજ થકી, ઉરે થાપજે.

પરસ્પર કરી કથા રજનિ ને દિનો ગાળિયાં;
 અનેક જગતો રચી સ્વપનમાં, વળી ભાંગિયાં.
 કઠોર થઈને કદીક તુજ આંસુ જોયા કર્યાં;
 કદીક તુજ ગોદ શીશ ધરી હીબકાં મેં ભર્યાં.

મળે અધિક ઊજળા દિન અને મીઠી રાતડી,
 જજે સકલ તો ભૂલી રજનિ ને દિનો આપણાં;
 રચે સ્વપન ભવ્ય કો જગતનું બીજા સાથમાં,
 ભલે વીસરજે પછી જગત આપણે જે ઘડ્યાં.

છતાંય સ્મરણે ચડી વિપળ એક જો હું લઉં,
 ઉદાર તવ ઉરની પ્રથમથી ક્ષમા તો ચહું.

[‘બારી બહાર’, ૪થી શોધિત-વર્ધિત આવૃત્તિ, ૧૯૭૧, ૭૨માંથી]

‘બારી બહાર’ વિશે – ઉમાશંકર જોશી

આનો અર્થ હું એટલો જ કરું છું કે શ્રી પ્રહ્લાદ પારેખ અને બીજા નવીનતર કવિઓ એવા સમયે આવ્યા છે કે માત્ર છંદપ્રયોગથી કે વિષયની નવીનતાથી, શૈલીના લહેકાથી કે ભાષાના ફટાટોપથી સામાને આંજી નાખવાનું હવે સુકર નથી; અને એથી એમણે ભાવની નિર્ભરતા ઉપર, રસની ગહનતા ઉપર જ આધાર રાખવાનો રહે છે. એનો અર્થ એ નથી કે આ કવિઓ યુગબળો કે યુગપરિવર્તોથી છેક જ અલિપ્ત છે. તેઓ મન ફાવે ત્યારે પ્રાસંગિક ઘટનાઓને પણ કાવ્યવિષય તરીકે અપનાવે છે. પણ જેમને હું નવીનતર કવિઓ કહું છું તેમનું લક્ષણ મને અવશ્ય એ લાગે છે કે તેઓ આગળનાઓ કરતાં સવિશેષપણે સૌન્દર્યાભિમુખ છે. આ લક્ષણ શ્રી પ્રહ્લાદ પારેખની રચનાઓમાં સાંગોપાંગ દેખાય છે.

આંખ, કાન અને નાકની કવિતા

મહાત્માજીએ શ્રી મુનશીના ‘ગુજરાત એન્ડ ઇટ્સ લિટરેચર’ની પ્રસ્તાવનામાં સાહિત્ય આદિ કલાઓ ‘sensuous’-ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોય છે એવા લેખકના વર્ણન સામે સહેજ જાણે કે ટકોર કરી છે. પણ શ્રી મુનશીનું એ કથન ભાગ્યે જ ખોટું ઠરાવી શકાય.. લલિતકલાઓનો એ ગુણ છે કે તેમનું કોઈ ને કોઈ ઇન્દ્રિયથી ગ્રહણ થઈ શકે છે, એટલું જ નહિ પણ તેની ‘અપીલ’-દાદ પણ જેમ કોઈ ને કોઈ ઇન્દ્રિયને વિશેષ હોય તેમ વધારે સારું. કવિતા મૂળ તો કાનનો વિષય છે. છતાં કવિ માત્ર આપણા કાનનું જ રંજન કરીને બેસી રહેતો નથી. તે શબ્દો દ્વારા ચિત્રો ઉઠાવી આપણી નજર આગળ ખડાં કરી દે છે આપણાં કાન અને આંખને સંતોષવાનો તો ઘણુંખરું કવિઓ પ્રયત્ન કરતા હોય જ છે. પણ કોઈ કોઈ કવિઓ આપણી બીજી ઇન્દ્રિયોનું પણ ઉદ્બોધન કરે છે. દરિયાનું એવું વર્ણન કરે કે પાણીની ખારાશ તમારી જીભ ઉપર વસી જાય. એટલું જ નહિ, નાકને પણ તેની ખબર પડે. આમ આપણી વિવિધ ઇન્દ્રિયોને રોકી, તેમની દ્વારા પોતાના કલ્પનાપ્રદેશની વિવિધ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય સમૃદ્ધિને આપણા કલ્પનાદેશમાં સંકાન્ત કરવા કવિ બીડું ઝડપે છે. કોઈ વિરલા જ એમાં પૂરી સફળતા તો મેળવે છે. જાણકારો કહે છે કે કાલિદાસ અને કીટ્સ જેવા કવિઓમાં આ આવડત ગજબની હતી.

આપણા આ કવિયુવકની રચનાઓને આંખ, કાન અને નાકની કવિતા કહેવાનું મને મન થાય છે, આંખ, કાન અને નાકના ડૉક્ટરો વિશે તો સાંભળ્યું હશે. પણ જેમ ડૉક્ટરો એકાંગી નિપુણતા (સ્પેશલાઈઝેશન) કેળવે છે તેમ કોઈ કોઈ કલાકારો પણ એકાદ ઇન્દ્રિયનાં સંવેદનો સવિશેષ નિરૂપવામાં નિપુણતા મેળવે છે.

[‘બારીબહાર’(૧૯૪૦)ની પ્રસ્તાવનામાંથી કેટલાક અંશો]

જીમ સિન્ગનોસ : 1964માં દક્ષિણ ઓસ્ટ્રેલિયાના પીટરબરો (Peterborough)માં જન્મ. ત્યાંની College of Art માંથી સ્નાતક થયા પછી દેશ-વિદેશનાં અનેક પ્રદર્શનોમાં ભાગ લીધો -- કળા-સંગ્રહકારો (collectors)એ એની ચિત્રાકૃતિઓ (illustrations) સ્વીકારી લીધી. આ ગ્રંથ-ચિત્રકૃતિઓ માટે એને અનેક અવોર્ડ મળ્યા. જર્મનીના Lurzer's Archive Magazine માં સતત એનાં ચિત્રો પ્રગટ થતા રહ્યાં. વિશ્વના એવા 200 ચિત્રકારો (Illustrators)માં એનું સ્થાન રહ્યું છે.

વાર્તા

માય ડિયર જયુ

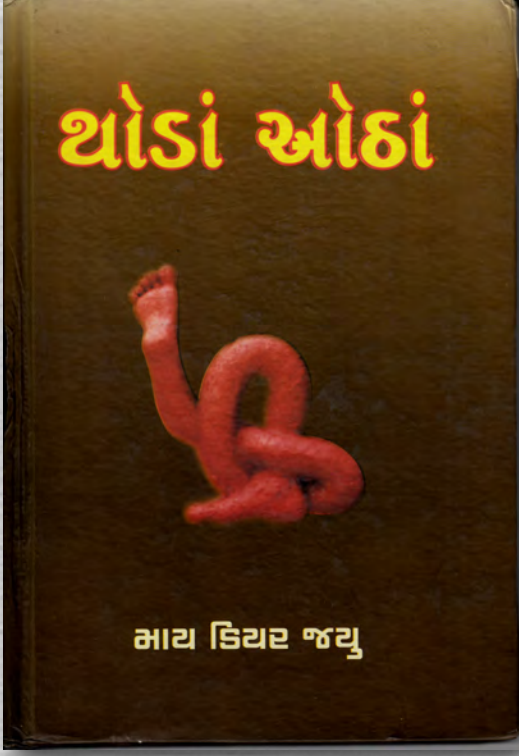
તલા શેઠ માથું ખંજોળે છે !

દરવાજો વટો અટલે ટાણાની મોટી બજાર શરૂ થાય. મોટી અટલે ખરોબર મોટી. ઠેઠ રામજી મંદિર લગી હારબંધ દુકાનું. મલક માતરની ચીજવસ્તુ આ બજારમાંથી મળે. ચ્હાય તે માંગો, હાજર. સોનારૂપાનાં ઘાટઘરેણાંથી લઈને તેલતૂરી ને ઓહડિયાં ય આંચા હાજર. તે અડખેપડખેના ગામના હટાણાથી દિ' આખો બજાર ભરીભરી લાગે. ઝાઝા ભાગે દુકાનું વાણિયાની. મલકને કાતરે. પૈસેટકે સુખી. રે'વે કારવે સુખી. ગામની બીજી કોમ કરતાં સવાયા થઈ રહે. ઈ બજારમાં બરોબર વચાળ તલકસંદ શેઠની દુકાન. મોટાં બારણાંવાળી. દુકાન મોટી એમ તલા શેઠનું નામ ય મોટું. ધંધો ધમધોકાર હાલે. સાંજ પડ્યે ઈસ્કોતરો હાંફે ને સોંપડાનાં પાનાં ભરાઈ જાય એટલો વેપાર હાલે. દુકાન જમાવવામાં તલા શેઠે રાતદિ' એક કરેલા એની ના નઈ, પણ હવે, વનમાં આંટા મારવા મંડ્યા તિ કેડે શેઠને એક વાતે બવ અકળામણ રહે, તે દુકાનની માલીપા બવ ઓછા બેહે. દુકાનના ઓટલે આડા પડે ને લમણે હાથ રાખીને આંગળાથી માથું ખંજોળ્યા કરે. આખા માથે ટાલ. ફરતાં ઉનાળાના ખેતરની વાડ જેમ પારવા વાળ, બાકી આખું માથું કોરું. તલા શેઠને વીશારમાં ને વીશારમાં કારેક વીશારની ઘુમડિયું એવી ચડે કે ટાલમાં નખના લિહોટા પાડી દે.

એમ કરવાનું કારણ બરોબર સામે જ હોય; એનો બાબુ, બાબુડો, બાબુડિયો, બાબુડિનો....જો કે, તલા શેઠ આવું સંધુ મનમાં બોલે, બબડે. બહારથી તો 'ભાય ભાય' જ કરે. ઉઘાડી દુકાનની એક કોર તલા શેઠ બેઠા હોય ને બીજી કોર બાબુ. બાબુ એનો એકનો એક કુળદીપક. બાબુ એનો એકનો એક તારણહાર. ગધ્યાપચીશીમાં આ એક રતન પાકી ગ્યું, પશી જય જિનેન્દ્ર. એનો ય વાંધો નંઈ. એક તો ભલે એક. પણ ઈય બરોબર હોવો જોવે ને ! આમ તો બાબુ બરોબર, ઊંસો શેઠ જેમ. શરીર લોઠકું, હો ઠેનાકે નમણો, વાને ગોરો, બધી વાતે બરોબર. જનમથી એક ખોડ, બેય આંખ્યું બવ બળ કરે તંયે તડ થાય ને કાળો ડોળો તો દેખાય જ નંઈ, ધોળા ડોળાની લીટી પડે. નાનપણથી ઘણાં ઓહડ કરેલાં. તલા શેઠ જટલું દુકાનમાં ધ્યાન આપે ઈ કરતાં વધુ બાબુની આંખ્યુંમાં ધ્યાન આપે. ભાવનગરના સારા સારા દાગતર ફેરવી નાખ્યા. એક વાર મુંબઈનો આંટો ખાઈ લીધો. પણ બાબુની આંખ્યું નો ખૂલી. ઘરમાં કોઈ વાતે મણા નંઈ, અટલે બાબુ રાજાના કુંવર જેમ મોટો થાય. પણ આંખ્યું ધબાય નમ:!

[માય ડિયર જયુ એટલે જયંતિ ગોહિલ(૧૯૪૦) આધુનિક ગુજરાતીના વિચક્ષણ વાર્તાકાર-નવલકાર અને સજ્જ વિવેચક છે. 'થોડાં ઓઠાં'ની વાર્તાઓમાં સૌરાષ્ટ્રના ગોહિલવાડની તળ બોલી, કથા-કથનની આગવી શૈલી-છટાને કારણે રસપ્રદ એટલી જ પારદર્શક લાગશે.

આ વાર્તામાં, રેખાંકનના લસરકામાં જ પાત્રની વિષય-મનોવૃત્તિ સુરેખ ઝિલાઈ છે. એનું લેખક-મુખે જ પઠન - કહેણી - સાંભળતાં એનો વિશેષ અસરકારક અનુભવ થશે.]

ઈ વખતે તો શેઠ વિશારતા કે જેવી ઉપરવાળાની મરજી. પણ બાબુ અઢાર-વીશનો થયો તિ કેડે શેઠને મગસમાં કીડા પડવા માંડ્યા. ઈ વખતે પંનર સોળ વરસે તો વઉ ઘરે હોય. કટંબમાં સવના છોકરાના બારપંનરે ઘડાઘડ લગન થાવા માંડ્યા. શેઠને ક્યાંય સખ નો થાય. ભાયુંબેનું ને બીજાં સગાવાલાંની પાંહે એકની એક વાત વીખોળે : ભાયનું કાં'ક કરો. સવ એક દિલાસો આપે : એના જેવું ધ્યાન રાખશું. અને શેઠનું માથું કપાય. એને બાબુમાં કાંય કમીના નો લાગે. ભલે નિશાળે નો બેહી હક્યો, પણ શેઠે ઓટલે બેઠાં બેઠાં ઊઠાં સુધીના આંક ગોખાવેલા, લેતીદેતીમાં કામ આવે એમ પલાખાં મોંઢે કરાવેલાં. તે હવે તો કાં'ક હિશાબ કરવાનો હોય કે શેઠ બાબુને પૂછે : સાડા આઠનું પાંનશેર તો નવટાંકનું શું? બાબુ ઘડ દઈને બોલી જાય. અટલે શેઠ તો એમ જ કે'તાં ફરે કે અમારો બાબુ જ દુકાન હલાવે સે.

ત્યારે ધરમધ્યાનમાં ય બાબુ એકકો. નવકાર તો પાંચ વરસનો થયો ઈ પેલાં કડકડાટ બોલી નાંખતો. અટાણે તો આખો ધરમ મોંઢે એમ જ કહો ને! સવારમાં શેઠ પે'લાં નાઈ કારવીને ધોતિયાં પેરીને તયાર. શેઠ હાર્યે દેરાસર ઉપડે. લાંબા રાગે આખું દેરાસર ગજવે. સોનાયાંદી ને હીરામોતીથી ચકળતી આંખ્યુંએ દેવ બાબુને ધ્યાનથી સાંભળતાં હોય એમ લાગે. પણ દેવની આંખ્યું હાર્યે બાબુની આંખ્યુંનો મેળાપ નો થાય. શેઠનાં ને બાબુનાં અઢાઈ-એકાસણાં ઉપર મીડું ફરી વળે.

એક વાર એક સગા વાત લઈને આવ્યા. મેઘપરમાં કન્યા છે. બે પગ નથી. તલા શેઠ ક્યે, પગનું શું કામ છે! બે મણ માટી હોય અટલે બસ. ઈ લોકો જોવા ય આવ્યા. શેઠે બાબુની બધી હુંશીયારી એકહાર્યે ઢગલો થાય એમ ગોઠવેલું. પણ ઈ લોકોએ કીધું : આંખ્યું વગર તો નકામું છે. આજ શેઠ બેઠા છે, કાલ્ય ઊઠીને શેઠની માટી ટાઢી થાય તિ કેડે બાબુનું કોણ? ભાઈના છોકરાનો શો વિશ્વાસ? મૂરતિયો તો ઓટલે બેઠો રહે છે, દુકાનમાં શું ચાલતું હોય એની એને ક્યાં ખબર પડે એમ છે? શેઠ ક્યે, મૂકો પૂળો ઈ વાતમાં. પશી તો બીજી બેતાણ વાત આવેલી. બધી કન્યાને કાં'ક ને કાં'ક ખોડખાપણ હોય. પણ શેઠનો એક જ જવાબ હોય : કોકને હાથ નો હોય, તો શેઠ ક્યે હાથનું શું કામ છે ! કોકને આંખ નો હોય, તો શેઠ ક્યે, આંખનું શું કામ છે !

એમ કરતાં કરતાં વરહ ઉપર વરહ જાવા માંડ્યાં, ને બાબુ ય ગધ્યાપચીશી વટાવી ગયો. સવારથી બપોર લગણ ને બપોરથી સાંજ લગણ દુકાનને ઓટલે બેઠો રહે. શેઠ બીજે છેડે બેઠાં બેઠાં વારેઘડીયે એને જોઈ રહે. બાબુ એને ડુંગર જેમ ખોડાયેલો લાગે.

એક દિ'શેઠ ક્યે, 'ભાય, થોડું થોડું ધ્યાન દુકાનની લેતીદેતીમાં આપ તો કેમ?' બાબુ આમ તો બધી વાતે હુંશીયાર હતો જ. બાબુને થડે બેસાડ્યે. ફદિયાં લેવાનું કામ બાબુનું. પણ એમાં કાં'રેક કાં'રેક ગોટાળો થાવા માંડ્યો. બાબુ ફદિયાં લે તો આંગળાનાં ટેરવાં ફેરવી ફેરવીને લે. એમાં કાં'રેક એકને બદલે બીજું આવી જાય. શેઠ વિચારે, આમને આમ તો આ બાબુડિયો ખોટના ધંધા માંડશે. તે થડેથી ઊતારી નાખ્યો. થડાની સામે બેસાર્યો. ઘરાક માંગે ઈ વસ્તું બાબુએ અંબાવાની. એમાં બાયું છોકરીયું બંગડી લેવા આવે તંયે બાબુ ખીલી જાય. હશીખુશીથી વાતું કરે. ઓલીનો હાથ પકડીને પંપાળતો હોય એમ માપ જોવે. ઈ શેઠ બેઠાં બેઠાં તાકી રહે. માળો ! સમજે છે તો બધું ય! શેઠને ચમકારો થાય. શેઠ રાજી થાય. ને મનમાં દઃખી થાય. લગન નો થાય તો કાંઈ નંઈ. પણ આને જીવતરના લહાવા ય નંઈ મળે તો બિચાડાની જિંદગીનો શો અરથ?

એમાં એક દિ' શેઠાણી ક્યે, પડખેવાળાની ભેંશ વહુકી ગઈ છે. દૂધનું બીજે જોવું જોડે. તે દિ' જ ઠાકરશી કાં'ક લેવા આવ્યો ને એણે વાત કરી કે, હું નોખો થયો સવ. સામે ખાંસામાં મકાન ભાડે રાખ્યું સ. દોહી પીવા એક ભેંશ ભાગમાં આવી સ. દૂધ બૂધ જોતું હોય તો કે'જો. શેઠને તો અટલું જ જો'તું તું. કર્યું નક્કી. પણ લેવા કોણ જાય? શેઠાણી ય નો જાય, ને શેઠ જાય ઈ સારું નો લાગે. ભાઈના છોકરાને દુકાન મૂકીને નીકળાય નંઈ. શેઠે વિશાર્યું, આ કામે આ બાબુડિયો હોય તો કેમ ? આમે ય ઘરેથી એકલો હાલ્યો આવે છે, તો બેપાંચ દિ' રસ્તો દેખાડી દેવો, તો બે ટેમ દૂધ તો લઈ આવે. આ એમ બાબુ દૂધ લેવા જાવામાં રોકાણો.

આંચા ઠાકરો ને એની વઉ એકલાં. વઉને આણું તેડી આવ્યે બે વરહ નિકળી ગયેલાં, પણ છોકરુંસૈયું નંઈ તે શભાવ હડકાયો થઈ ગયેલો. ઘરમાં બાધ્યાં કરતી, અટલે નોખી કરી. સવારમાં તો ઠાકરશી હોય એટલે બાબુ આવે, હસાવે-કારવે ય ખરો. તે વઉ વાતવાતમાં કીધાં કરે, ‘બાબુભાય તો ખરાં સે, હોં ! બાબુ ભાય તો ખરાં સે, હો!’ સવારમાં બાબુની બધી વાતો ઠકરશી હાર્યે હાલે. પણ સાંજના ઠાકરશી નોં હોય તંયે બાબુનું સંધાણ શીધું વઉ હાર્યે થાય. બાબુ અલીદલીની વાતું માંડે ને વઉ આંટાફેરા મારતી, ખડ ખડ ખડ ખડ હસ્યા કરે. વશમાં વશમાં બાબુ સુંવાળી વાતું ય કરતો જાય. વઉને બવ મજા પડે. તે વઉને હેવા પડી ગ્યા કે બાબુ આવે તિ કેડે જ ભેંશ દો’વા બેહે. અટલો ટેમ બાબુની વાતું સંભળાય ને!

દિ’આથમ્યા પે’લાં વાણિયાવાળું કરવાનું હોય, તે ઈ પે’લા દૂધ પૂગાડી દેવાનું હોય. તે બાબુ બપોરે જમવા જાય તંયે જ દૂધ લેવાની બોધણી દુકાને લેતો આવે, અને બપોર નમે એની વાટ જોવે. જાવાની ઉતાવળ એના મોંઢા પર કળાય. ઈ જોઈને તલા શેઠ વિશારે, આ બાબુડીનાને દૂધનું સારું ફાવી ગ્યું છે, લ્યો ને !

એક દિ’ બાબુએ ઠાકરશીની ખડકીમાં પગ મૂક્યો કે વઉ શીંગ ને ગોળ ઝાપટતી બેઠેલી. વઉ ક્યે, આંચાં ઓશરીમાં આવો, બાબુભાય ! થોડીક શીંગ ખાવ. બાબુ બેઠો. ખાતાં ખાતાં બાબુ ક્યે, આની હાર્યે પેંડા બવ ભળે. વઉ ક્યે, ઈની ય તમને તો બવ ખબર્ય પડે સ ! તે બીજે દિ’એ જમીને દુકાને આવતાં, વશમાં દલા સુખડિયાની દુકાનેથી બાબુએ પેંડાનું પડીકું બંધાવ્યું. કોઈ જાણી નોં જાય ઈમ પાટલૂનના ખિસામાં ગોઠવ્યું. ટેમ થયો કે બાબુલાલ હાલ્યા ઠાકરશીભાયના ઘર ભાણી. વઉ તો જાણે ઈની વાટ જોઈને જ બેઠી’તી, એમ તયાર.

બાબુ શીધો ઓશરી પર ચડી ગ્યો. વઉ બેઠેલી. બાબુ હવે ઠાકરશીના ઘરનો નકશો જાણી ગ્યે’લો. ફળિયું, ઓશરી ને એક ઓયડો. બાબુ ક્યે, કાલ્ય તમી મેણું માર્યું તું ને ? લ્યો, આજ હાજર. ખિસામાંથી પડીકું કાઢીને વઉ સામે મૂક્યું. વઉ ક્યે, અરરર ! આવા ખોટા ખરસ કરવાના હતાં હશે ? બાબુ ક્યે, તમી જ કે’તા’તાને, કે તમી તો ખરા સો હો....તે મારે તમને દેખાડી દેવું જોવે ને ! બધી વાતું ખાલી વાતું કર્યે જ સારી નોં લાગે. કાં’ક કરી બતાવવું ય જોવે ને!

વઉએ રાજી થાતાં થાતાં પડીકાનો દોરો કાઢ્યો, ને એક પેંડો લઈને બાબુના હાથે અડાડ્યો. ‘પેલાં તમી મોં મીઠું કરો.’ બાબુ ક્યે, ‘પે’લાં તમી.’ ઈ જ પેંડો બાબુ વઉનાં મોંઢા પાંહે લઈ ગ્યો. વઉ ક્યે, ‘ના, ના. પે’લાં તમી.’ બાબુ ક્યે, ‘ના, ના. પે’લાં તમી.’ એમ કરતાં કરતાં બાબુએ બીજા હાથે વઉનું મોં પકડી લીધું. વઉ ઊભી થઈ ગઈ, ક્યે કે, ‘હું ખડકીને હાંકળ મારતી આવું, ઠાલા મફતનું કોઈ આવી જાહે તો....’

સાંકળ વાસીને વઉ બલમાં આવી ગઈ. ક્યે કે, ‘બોલો, હવે તમીં મને પૂગી જાવ કે હું તમને પૂગી જાવ ?’ કહીને એણે પેંડો લઈને બાબુનું મોં પકડ્યું. પણ બાબુ જેનું નામ. અટાણ સુધીની જોવનાઈ સંઘરાઈને સીસા જેવી જઈ ગ્યે’લી, તે વઉને ઢાળી દીધી, ને પેંડો ખોસી દીધો. બાબુ ખરો ઝનૂને ચડેલો. હાથ ફંફોશીને બીજો પેંડો લીધો. ‘આ બીજો’ કહીને વળી બળ વાપરવા ગયો કે વઉ ક્યે, ‘આંચા નંઈ, ઓયડામાં...’ બાબુએ સિંહ જેમ મારણને ઢહડે એમ વઉને બેય હાથે બથાવીને ઓયડામાં લીધી. ને....

બીજે વરહે ઠાકરશીની ઓશરીમાં ઘોડિયાની કિચુડાટી સંભળાતી’તી.

પણ, ભેંશ વહૂકવા આવી તંયે બે ય મૂંઝાણા. આ દૂધનું બંદ થાહે તો મેળાપ કેમનો થાહે ? સાવ અમસ્થા અમસ્થા તો બાબુ રોજ આવી નોં હકે? વવે જ્યારે આ મૂંઝવણ કીધી તંયે બાબુએ ખિસામાંથી નોટું કાઢીને વઉના હાથમાં પકડાવી, બીજી દૂઝણી ભેંશ લેવા. વઉ ક્યે, હજી આમાં બશશે રૂપિયા જોહે. બાબુએ તલા શેઠને કીધું, ઠાકરશીને બસો રૂપિયા ધીરવા જોહે. તલા શેઠે પે’લા તો ગલ્લાંતલ્લાં કર્યાં. પણ બાબુના મોં ઉપર હઠ જોઈને આપ્યા. ઈ ભેગો બાબુ ઉપડ્યો. તલા શેઠ એને ઉતાવળે જાતો જોઈ રિયા. ને વિશારી રિયા. માળો ! આ બાબુડિયો એક વાતે બવ પાટે પડી ગ્યો સ હો !

ને, માથું ખંજોળવા માંડ્યા !

કવિતા

હર્ષદ ત્રિવેદી

[વાર્તાકાર અને સંપાદક હર્ષદ અમૃતલાલ ત્રિવેદી (૧૯૫૮) મુખ્યત્વે કવિ છે. લયવાહી ગીતો ઉપરાંત એમનાં અછાંદસ કાવ્યો પણ સંવેદનની ઝીણવટ અછતી રહેતી નથી.

‘પરંપરા’માં પિતૃસંવેદન બે લાક્ષણિક ચિત્રોથી વધુ સૂક્ષ્મ ને યાદગાર બની રહે છે.]

ઓફિસેથી આવીને
ટેવ મુજબ
ડોરબેલ વગાડવાને બદલે
બારીમાંથી ડોકિયું કરીને
દીકરાને હાઉક કરવા વિચારું છું.
પણ, થીજી જાય છે મારું હાઉક,
ખોડાઈ જાય છે નજર !

ઘરમાં
દીકરો મારા સ્વર્ગસ્થ બાપુજીની
બંડી પહેરી,
બેય હાથ ખિસ્સામાં નાંખી રોફતેર
આંટા મારી રહ્યો છે!

હું એને ખબર કે ખલેલ ન પડે એમ
પાછલે બારણેથી
ચૂપચાપ આવી જાઉં છું
અંદરના ઓરડામાં.

પરંપરા

એક જૂની
પતરાની પેટીમાં જાળવીને રાખેલો
મારા દાદાનો ફાટેલા અસ્તરવાળો
કોટ કાઢું છું.

મારો એક હાથ એની બાંયમાં જાય છે,
અધર જ રહી જાય છે બીજો હાથ,
કેમ કે

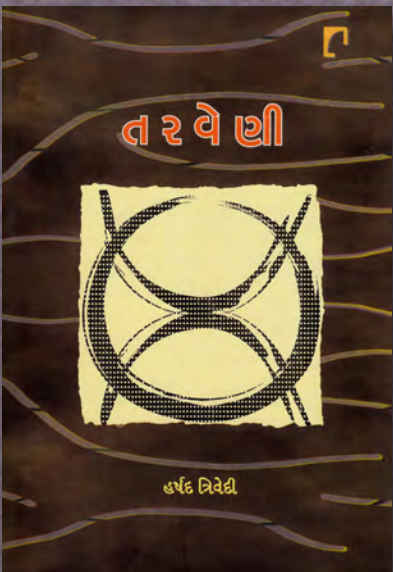
કોટ ખભેથી ટૂંકો પડે છે!
હતો એમ પાછો ગડી વાળીને મૂકી દઉં છું.

ફિનાઇલની ગોળીની ગંધ ઘેરી વળે છે!

આગળ આવીને જોઉં છું તો-
બંડી અસ્તવ્યસ્ત પડી છે પલંગ પર
ખુલ્લુંફટાસ બારણું મૂકીને

હું બંડી અને કોટની સાથે
મારું ઇસ્ત્રીબંધ શર્ટ મૂકીને
એક ઊંડો શ્વાસ લઈ લઉં છું!

[‘તરવેણી’(કાવ્યસંગ્રહ), ૨૦૧૪-માંથી]

By Jim Tsinganos

સંસ્મરણ

હસમુખ શાહ

['દીઠું મેં...'(૨૦૧૩) દ્વારા હસમુખ શાહે(૧૯૩૪) ગુજરાતીના ચરિત્ર-સાહિત્યમાં એક રસપ્રદ ઉમેરો કર્યો છે.

આઈ.પી.સી.એલ.ના અધ્યક્ષ અને મોરારજી દેસાઈના મંત્રી તરીકેની એમની જાહેર ઓળખમાં આ એક નવું પરિમાણ ઉમેરાયું છે એમાં, સમયના અને ખ્યાત વ્યક્તિઓના ચોકસાઈભર્યા દસ્તાવેજીકરણ ઉપરાંત સ્થળ-સમય-આલેખનની ચિત્રાત્મકતા, તથા લખાવટની, વિનોદના લસરકાઓવાળી આસ્વાદ્ય માર્મિકતા કારણરૂપ છે.

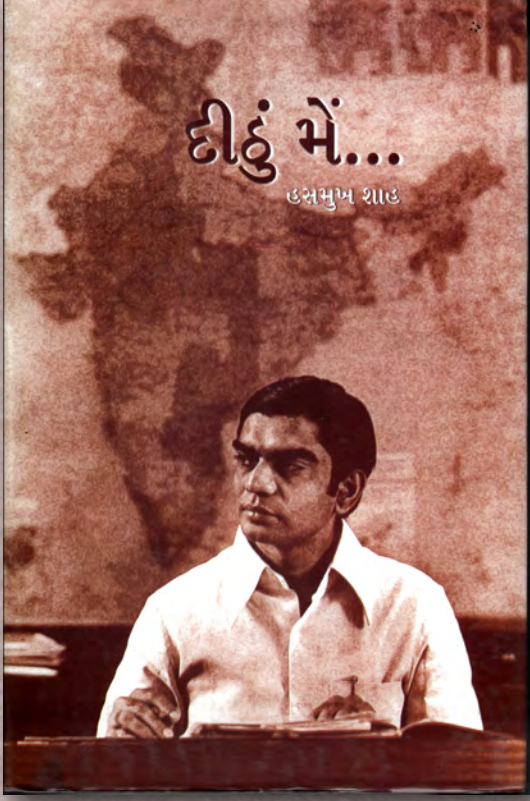
પુસ્તકના ખંડ-૧ કિશોરજીવનમાંથી એક તથા ખંડ-૨ જાહેર જીવનમાંથી એક, એમ બે પ્રકરણો અહીં મૂક્યાં છે.]

૧. મેટ્રિકની પરીક્ષા – અમારી વૈતરણી

ભણવાની બાબતમાં અમારો સિલસિલો બજાણાનો જ રહ્યો. અમને ક્લાસરૂમમાં બેસીને ભણવાનો ઉત્સાહ લખતરમાં પણ ન આવ્યો. પહેલી વાર ૧૯૪૫માં થઈમાં ગયા ત્યારે અમારી ઉંમર અગિયારની. ત્યારે અમારે મિડલસ્કૂલમાં ભણવાનું હતું. એ નિશાળ ક્યાં હતી, માસ્તર કોણ હતા, ક્લાસમાં કેટલા છોકરા હતા, અમે ક્યાં બેસતા – આ બધાની સાવ વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ છે. પ્રફુલ્લભાઈ કહે છે કે થઈનો ક્લાસ પણ સર જે હાઈસ્કૂલમાં જ હતો. આપણે એમની સાથે જીભાજોડી નથી કરતા. વર્ષને અંતે આગળના વર્ગમાં ચઢાવી દીધા હશે. ચોથામાં પાછા બજાણા આવવાનું કારણ પણ અમારો સ્કોલેસ્ટીક રેકોર્ડ હોઈ શકે. બજાણામાં રખડતા હતા એટલે ભણવા લખતર મોકલ્યા. પણ હીરા ઘોઘે જઈ આવ્યા ને ડેલે હાથ દઈ આવ્યા!

જે યાદ છે તેનો આનંદ જબરો છે. અમે બે ભાઈઓ અને અમારા કરતાં મોટા અને બે વર્ષ આગળ એવા, અમારાં ફોઈના દીકરા ભાનુભાઈ સવારે સાત-સાડા સાતે ઊઠી, મોઢામાં દાતણનો ડોયો નાખી, હાથમાં લોટો, ટુવાલનું ફિંડલું અને સાબુની ગોટી લઈને નીકળી પડીએ. પહેલાં જવાનું બાવળની કાંટયમાં, પછી તળાવે. તળાવમાં 'મિસ્ત્રીના માથા' સુધી જઈએ કે ન જઈએ પણ અમે દોઢ કલાક પાણીમાં ખરા. ભૂખ્યા ડાંસ થઈને આવીએ. એક જણ ૨૦-૨૫ રોટલી ખાઈ જઈએ. પછી તરત નિશાળે. પણ નિશાળ તો શરૂ થાય અગિયાર વાગે.

એટલે નિશાળ ખૂલે ત્યાં સુધી નિશાળના કંપાઉન્ડમાં બે મકાનો વચ્ચે ક્રિકેટ રમવાનું. અમારી ટીમ ત્રણ જણાની. એમાં ક્યારેય અમે કોઈને ઉમેર્યા નહીં. ભાનુભાઈ મીઠાપુરથી ટેનિસનો બોલ લાવે. ક્યાંકથી પાટિયું લઈ એનું બેટ બનાવીએ અને દીવાલ ઉપર કોલસાથી ત્રણ ઊભી લીટીઓ કરીએ એટલે અમારું સ્ટેડિયમ તૈયાર થઈ જાય. એક બોલર, એક બેટ્સમેન અણે ત્રીજો વિકેટકિપર-કમ-ફિલ્ડર. ભાનુભાઈ અને પ્રફુલ્લભાઈ અમારા કરતાં મોટા અને ભણવામાં હોંશિયાર. અમે ક્રિકેટ સારું રમતા પણ અમારે મોટે ભાગે ફિલ્ડિંગ ભરવાનો વારો આવતો. સવારમાં જે ટાઈમ મળે ત્યારે, બપોરની રિસેસમાં અને સાંજે દડો દેખાતો

સાવ બંધ થાય ત્યાં સુધી ક્રિકેટ રમીને ઘેર આવીએ. વચ્ચે છ વાગે જમવાનો નિયમ. તેથી નિશાળેથી આવી, જમીને પાછા ઉપડીએ ક્રિકેટ રમવા.

બજાણામાં ચોથા ધોરણ સુધી જ સ્કૂલ. એટલે પાછા ફીફ્થમાં લખતર. ત્યારે ભાનુભાઈ અમદાવાદ ભણવા ગયા હતા. એટલે અમારું ક્રિકેટ બંધ. સવારના સામૂહિક-સહિયારા નિત્યક્રમ સિવાય પ્રફુલ્લભાઈએ એમનો માર્ગ ચાતરી લીધો. અમને ભાષાઓ અને ઇતિહાસ-ભૂગોળમાં રસ પડે. ગણિત અને વિજ્ઞાનમાં મોટું મીંડું. બીજી કોઈ ગમતી પ્રવૃત્તિ ન હતી એટલે અમે ચઢયા વાંચવાની લતે. ઘરની સામેની ગામની લાયબ્રેરીમાં બધો સમય ગાળીને છાપાં, સામયિકો અને ચોપડીઓ ઉપર તૂટી પડેલા. નિશાળમાં અમારો નંબર જ્યાં હોય ત્યાં પણ અમારું સામાન્ય જ્ઞાન નિરંતર વધતું ગયું. અમારા માસ્તરો એટલું માનતા થયેલા કે અમે સાવ 'ઢ' નથી. અમારી સાથેનો એમનો વ્યવહાર પ્રેમનો રહેલો.

અમને યાદ છે કે ફિફ્થ એટલે કે આજના નવમા ધોરણમાં ઇમાસિક પરીક્ષામાં અમને ગણિત, ભૂમિતિ અને એલ્જિબ્રાના સંયુક્ત પેપરના દોઢસો માર્કમાંથી બે માર્ક આવેલા. અમારા હેડમાસ્તર, જે અમને ગણિત પણ ભણાવતા એ બાબુભાઈ ડી. વ્યાસે જ્યારે સૌના માર્ક વર્ગમાં વાંચ્યા ત્યારે અમે તરત ઊભા થઈને પૂછેલું : સાહેબ ગણિત, ભૂમિતિ અને એલ્જિબ્રામાં કેટલા કેટલા છે? વ્યાસ સાહેબ અમને પ્રોત્સાહિત કરવાને બદલે નારાજ થઈને બોલેલા : તમે એમ માનો છો કે અહીં તમારા મૂતરે દીવો બળે છે? અમે વિનમ્રતાથી જવાબ આપેલો : ના સાહેબ સ્કૂલમાં તો એ તમારા મૂતરે જ બળે ને? આમ અમે એમનું સીધું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું છતાં સાહેબ વધુ નારાજ થયેલા અને અમને સજા ફરમાવતાં પહેલે જ દિવસે ગેટ આઉટ કહેલું. અમને દુઃખ માત્ર સજાનું નથી પરંતુ વધુ દુઃખ તો એ વાતનું છે કે અમે સાવ સાચા હતા છતાં અમારો પક્ષ કોઈએ ન લીધો.

પછી સિક્સ્થમાં વઢવાણ દાજીરાજ સ્કૂલમાં ગયા. ત્યાં પણ ક્લાસની બહાર ક્રિકેટ અને વોલીબોલ રમવામાં અમારો નંબર ઊંચો. ક્રિકેટ ટીમના તો અમે કેપ્ટન પણ બનેલા. વઢવાણમાં પણ વાંચવાનું ચાલુ હતું. મેટ્રિકમાં પાછા લખતર. મેટ્રિકનું વર્ષ બધા વિદ્યાર્થી માટે કટોકટીનું ગણાય. પરંતુ અમે કટોકટીને ઓળખતા જ નહોતા. મહેનત કરીએ તો ગણિત અને વિજ્ઞાન પણ આવડે પણ એવી કોઈ વૃત્તિ જ ન થઈ. બાલુભાઈ વ્યાસ હેડમાસ્તર તરીકે રિટાયર થઈ ગયેલા. એ અરસામાં કરાંચીથી હિજરત કરી આવેલા એક નવા હેડમાસ્તર અમને મળ્યા. એ બિચારાને કશું આવડતું નહીં. ગુજરાતીમાં શુક્લ સાહેબ બધાને આંજી દેતા. જદુવીરસિંહજી હજુ જોડાયા ન હતા. પણ અમારા ખરા ગુરુ હતા દસાડિયા સાહેબ. એમની લેબોરેટરી વ્યવસ્થિત અને એમની ભણાવવાની રીત સ્પષ્ટ અને રોચક-રસાળ.

અમારા કાચા વિષયોમાં પાસ કેમ થવું એની ચિંતા અમને ન હતી પરંતુ ઘરમાં તો સૌને હતી. એટલે દસાડિયાસાહેબનું ટ્યૂશન રાખવાનું નક્કી થયું. દસાડિયાસાહેબ પહેલે દિવસે જ જાણી ગયા કે અમે એલ્જિબ્રા, જોમેટ્રી અને ફિઝિક્સ, કેમેસ્ટ્રી સમજી શકીએ તેમ નથી. તેથી એમણે એમાં પાસ થઈએ એવો રસ્તો શોધ્યો. એલ્જિબ્રા-જોમેટ્રીના કુલ મળીને ૧૦૦ માર્ક. એમણે અમારા માટે જોમેટ્રી મૂકી તડકે. એલ્જિબ્રામાં પચાસ માર્કમાંથી બેતાળીસનો એક વિભાગ. અમને એમણે બરાબર ગોખાવ્યું અને કહ્યું કે આટલું ગોખી નાખશો તો પાસિંગ માર્ક આવી જશે. એ જ રીતે વિજ્ઞાનમાં ફિઝિક્સની ચોપડી ચઢાવી અભરાઈએ. કેમેસ્ટ્રીમાં પણ બેતાળીસ માર્કનો ફોર્મ્યુલાનો વિભાગ આવે. એ બરાબર મોઢે કરો તો બેડો પાર ઓછામાં ઓછા પાંત્રીસ તો આવે જ. આમ મેટ્રિકની બોર્ડની પરીક્ષા માટે અમે સજજ થઈને રાજકોટ ગયા. કારણ, મુંબઈ યુનિવર્સિટીનું મેટ્રિકની પરીક્ષાનું એ અમારા

માટે નજીકમાં નજીક કેન્દ્ર હતું. અંગ્રેજીમાં અમારે જરૂર કરતાં વધારે માર્ક આવે. અંગ્રેજીમાં પહેલા પચાસ માર્કના વિભાગમાં નિબંધ, પ્રેસીસ અને કમ્પોઝીશન આવે. અમે આ વિભાગ લખ્યો અને થયું કે પાંત્રીસ આવી જશે. એટલે પિસ્તાલીસ મિનિટમાં અમે બહાર નીકળી ગયા. બહાર નીકળવામાં અમારી ઉમદા અપરિગ્રહવૃત્તિને કારણે અંગ્રેજીમાં એકત્રીસ આવ્યા. પરીક્ષકે પેપર અમારા ધાર્યા કરતાં જરા કડક રીતે તપાસ્યું હશે.

મેટ્રીકનું બીજું વર્ષ અડધું વઢવાણ કર્યું. પછી પિતાશ્રીની બદલી ભાવનગર થઈ. ત્યાં અમારા એડમિશન માટે પહેલાં આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાં ગયા. હેડ માસ્તરે રિપિટરને લેવાની ના પાડી. એમને એમ હશે કે આ ફરી વાર નાપાસ થશે તો એમની સ્કૂલની ટકાવારી બગડશે. પછી ગયા સનાતન હાઈસ્કૂલે. ત્યાં પણ નનૈયો મળ્યો. પછી ગયા હોમસ્કૂલે. સીધા હેડમાસ્તરની ઓફિસે. ત્યાં કોઈએ કહ્યું કે બહાર ખુરશી ઉપર બેઠા છે એ આચાર્ય છે. ગૌરીભાઈ ભટ્ટ આચાર્ય હતા. એમણે પૂરી વાત સાંભળ્યા વિના જ કહ્યું : ફી ભરી દો. અમને થયું કે સ્કૂલને પૈસાની તાણ લાગે છે. ખેર, હોમસ્કૂલમાં તો થોડું રહ્યા પણ દસાડિયા સાહેબની જડીબુટ્ટીને કારણે અમે મેટ્રીકની વૈતરણી પાર કરી.

વૈતરણી પાર કરતાં પહેલાં અમે મુનશી, કાન્ત, કલાન્ત કવિ, કવિ ન્હાનાલાલ તેમ જ મૂળશંકર ભટ્ટ અને ભીમજીભાઈ સુશીલનાં ભાષાંતરો, ગાંધીસાહિત્ય વગેરે વાંચીને આનંદ માણતા થઈ ગયેલા.

* * * *

૨ પ્રધાનમંડળની રચના

મોરારજીભાઈ અમને કહે, "લખો". અમને કંઈ જ ખબર ન પડી એ શું લખવાનું કહેતા હતા.

આઈ.પી.સી.એલ.ની એક દરખાસ્ત માટે ૨૪ માર્ચ ૧૯૭૭ના દિવસે અમે દિલ્લીમાં બ્યૂરો ઓફ પબ્લિક એન્ટરપ્રાઇઝની મીટિંગમાં હાજરી આપવા ગયા હતા. અમે જ્યારે દિલ્લી જતા ત્યારે મોરારજીભાઈ પ્રત્યેના આદરને કારણે અમે હમેશાં તેમને મળવા જતા. ૨૪મીની સાંજે અમે ગયા ત્યારે તેઓ રામલીલા મેદાનમાં જનતાપાર્ટીની રેલીમાં હાજરી આપીને થોડી વાર પહેલાં જ પાછા આવેલા. તે દિવસે સવારે જ તેઓ જનતા પાર્ટીની સંસદ સભ્યોની મીટિંગમાં એના નેતા તરીકે ચૂંટાયેલા. અમે જ્યારે એમને ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે બહાર ફક્ત એક જ લાઇટ હતી અને આજુબાજુમાં કોઈ દેખાતું ન હતું. અમે અંદર દાખલ થયા ત્યાં એમનો જૂનો વફાદાર નોકર હોંશિયારસિંહ આવ્યો. કેબિનેટ સેક્રેટરીએટે નવનિયુક્ત વડાપ્રધાનને મદદ કરવા કોઈ વ્યવસ્થા નહીં કરેલી. એમનું આવું વલણ મોરારજીભાઈના વડાપ્રધાનપદના આરંભે ચાલાકીપૂર્વક ચાલુ રહેલું. અમે જ્યારે એમના રૂમમાં દાખલ થયા ત્યારે તેઓ સૂવાની પૂર્વતૈયારી કરતા હતા.

અમને જોઈને કહે, "સારું થયું તમે આવ્યા". અને પછી અમને લખવા કહ્યું. એમના ટેબલ પરથી નાનું પેડ લીધું. એમના ખિસ્સામાંથી એ ચબરખીઓ કાઢવા લાગ્યા. અમને પછી ખબર પડી કે એ એમના પ્રધાનમંડળની રચના કરતા હતા. જનતા દળના દરેક ઘટક ત્રણ નામ પ્રધાનમંડળ માટે સૂચવે એવી સમજણ હતી. એક રીતે મોરારજીભાઈનું કામ સહેલું થઈ ગયું કેમ કે હવે એમને પ્રાદેશિક કે જાતિનાં નામો વિશે કોઈ દબાણ આવવાની શક્યતા ન રહી. વળી એમને મોટું પ્રધાનમંડળ પણ રચવું ન પડ્યું – જ્યારે સ્પષ્ટ બહુમતી ન હોય ત્યારે આવા દબાણને વશ થવું પડતું હોય છે. જુદાં જુદાં ખાતાંની સોંપણી વડાપ્રધાનની મરજી પ્રમાણે થતી હોય છે. એક પછી એક નામ એ ખાતાનાં નામ લખાવતા ગયા. એક નામ સામે એ જરાક થંભ્યા, એટલે અમે એના માટે ખાતાનું નામ સૂચવ્યું. એમનો પ્રતિભાવ સચોટ હતો. અમને કહે, તમને ખબર છે ત્યાં એ કેટલા પૈસા ભેગા કરશે? બીજા એક નામ વિશે કહે, "ત્યાં તો એ તાયફો કરશે." આ પીઠ પુરુષને એમના ટેકેદારોની પૂરી જાણકારી હતી.

જ્યારે પ્રધાનમંડળની રચનાની આ કવાયત પૂરી થઈ ત્યારે અમને કહે કે જત્તીને કાગળ લખીને આ યાદી જણાવો અને કહો કે કાલે સવારે દસ વાગે પ્રધાનમંડળની શપથવિધિ થશે. અને તેઓ સૂવા માટે ચાલ્યા ગયા. ઉપરાષ્ટ્રપતિ

બી.ડી જતી ૧૯૪૮માં મુંબઈ રાજ્યમાં બી.જી.ખેરના પ્રધાનમંડળમાં પાર્લામેન્ટરી સેક્રેટરીનો હોદ્દો સંભાળતા હતા. ત્યાર પછી ૧૯૫૨માં મંત્રી પણ થયેલા.

અમે હોંશિયારસિંહ પાસે ટાઈપરાઈટર, કાગળો અને એક ગ્લાસ પાણી માંગ્યું. અમે અગાઉ મોરારજીભાઈ સાથે કામ કરતા હતા. તે સમયનું જૂનુંપુરાણું ટાઈપરાઈટર તે લાવ્યો. વર્ષોથી એની સફાઈ કે મરમ્મત નહીં થયેલાં. વળી કટોકટીનાં વર્ષો દરમિયાન મોરારજીભાઈ જેલમાં હતા ત્યારથી વપરાશ પણ નહીં થયેલો. એ જર્જરિત મશીનને ઝાપટઝૂપટ કરીને ઠપકારવાની જરૂર હતી. એનું રોલર ખસતું ન હતું. ૬ અક્ષર ઉપર ચડી ગયેલો. ઘસાયેલો કાર્બન પેપર અને હાથવણાટનો જાડો કાગળ રોલરમાં સાથે જતા ન હતા. વધારે જોરથી અક્ષરો દબાવવા છતાં નકલના અક્ષરો બહુ ઝાંખા, ન વાંચી શકાય તેવા આવતા હતા. ધીરે ધીરે બે આંગળીઓથી ટાઈપ કરીને અમે વડાપ્રધાનનો કાગળ રાષ્ટ્રપતિના કામચલાઉ હોદ્દા પરના ઉપરાષ્ટ્રપતિને મોકલવા તૈયાર કર્યો. રાતના મોડું તો થયું જ હતું એટલે આવી ધીરી ગતિએ ફરી વાર ટાઈપ કરવાને બદલે સ્પેલીંગની જે ભૂલો થયેલી તે આ ઠંઠડા ચાલતા ટાઈપરાઈટરમાં ચોકડી મારીને ફરી વાર ટાઈપ કરીને સુધારી લીધેલી. એવું બે ત્રણ જગ્યાએ કરવું પડેલું. અમને આવો પ્રધાનમંડળની રચનાનો કાગળ લખવાનો મહાવરો ન હતો. પછી તો આવા કાગળો લખવાના ઘણા પ્રસંગો આવ્યા.

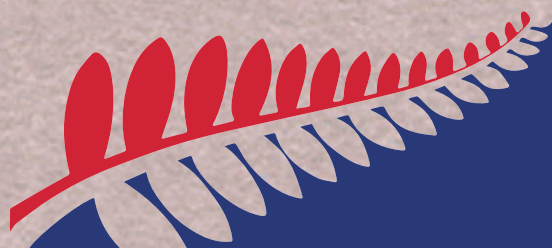
જ્યારે નવનિયુક્ત વડાપ્રધાનને આ કાગળ દેખાડવા એમના રૂમમાં ગયા ત્યારે એ ઘસઘસાટ ઊંઘતા હતા. અમે જગાડ્યા ત્યારે અમારી પાસેથી કાગળ લીધો, પેન માંગી અને વાંચ્યા વિના સહી કરી આપી. અમે એમને કહ્યું કે, જરા નજર નાખો. તો કહે અમને તમારા પર પૂરો વિશ્વાસ છે, વાંચવાની જરૂર નથી. અમને જો ખબર હોત કે તેઓ વાંચવાના નથી તો અમારી પસંદગીનાં બે-ચાર નામ ઉમેરી દેત!

કેબિનેટ સેક્રેટરીએટનો સંપર્ક સાધવાના અમારા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. આટલી બધી બેદરકારી દાખવનાર કેબિનેટ સેક્રેટરી સાથે વાત કરવાની અમને ઇચ્છા પણ ન હતી. ફરી એ જ જૂનો વફાદાર હોંશિયારસિંહ જ હાજર હતો. એને ખડખડપાંચમ સાયકલ લઈને મૌલાના આઝાદ માર્ગ પરના ઉપરાષ્ટ્રપતિને બંગલે રાત્રે ૧૦ વાગે મોકલ્યો. એને બંગલામાં દાખલ થતાં રોકવામાં આવ્યો – માંડ માંડ પત્ર પહોંચાડ્યો. ઉપરાષ્ટ્રપતિને આ ન ગમ્યું. એમણે મોરારજીભાઈને ફોન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ સંપર્ક ન થયો – સવારે જ વાત થઈ શકી. જતીએ કેટલાક સવાલો ઊભા કર્યા. મોરારજીભાઈએ એ બધું છોડીને પૂછ્યું કે સોગંધવિધિ ૧૦ વાગે કરવાના છો કે નહીં? અને જતીએ ૧૦ વાગે સોગંધવિધિ રાખી.

આ બધું પૂરું કરીને રાત્રે અમે અમારા ઉતારે જવા નીકળતા હતા ત્યારે ભૂરા બુશર્ટમાં એક તરવરિયો જુવાન આવ્યો. એમણે કહ્યું કે હું બ્રિટિશ હાઈકમિશનર જહોન થોમ્સન છું અને હું એમના વડાપ્રધાનનો સંદેશો લઈને આવ્યા છું.

‘સોરી, હમણાં ભારતના વડાપ્રધાનને મળવાનું શક્ય નથી.’ પછી તેઓ દીવાનખાનામાં બેઠા, અને એ એમના વડાપ્રધાને મોકલેલા સંદેશામાં કંઈ ખાસ અગત્યનું ન હોવાથી મૌખિક સંદેશો આપીને ગયા. ભારતના નવનિયુક્ત વડાપ્રધાનને શુભેચ્છાસંદેશ આપનાર પહેલો દેશ બ્રિટન હતો.

[‘દીઠું મેં...’, ૨૦૧૩-માંથી બે અંશો]

પ્રવાસ

ચંદ્રકાન્ત બક્ષી

કરાંચી

પાસપોર્ટ પર ન્યૂ દિલ્હીના પાકિસ્તાની દૂતાવાસની મોહર લાગેલી આવી ત્યારે આનંદ થયો કારણ કે પાકિસ્તાનના ખાનગી મુલાકાત માટેના વીસા મળતા નથી! લંડન કે ન્યૂયોર્ક અથવા બેંગકોક કે સિંગાપુર માટે વીસા મળવા આસાન છે, સ્વીડન માટે તો વીસાની જરૂર પણ નથી, માત્ર ખિરસામાં પૈસા જોઈએ ! પણ પાકિસ્તાન જુદી વસ્તુ છે. વીસામાં હતું કે ત્રીસ દિવસમાં જ ઊડી જવાનું! અને બીજી વાત — માત્ર કરાંચીમાં જ રહેવાનું! મેં લાહોર અને પેશાવર પણ માગ્યાં હતાં. જૈબરઘાટ અને અફઘાનિસ્તાન સીમા સુધી જવાની ઇચ્છા હતી, પણ પાક સરકાર ભારત સરકારની જેમ રજા આપતી નથી. માટે કરાંચીમાં જ રહેવાનું હતું.

ઈન્શા અલ્લાહ, દર્શ-એ જૈબર ફરી કોઈક વાર....

અઠવાડિયા પહેલાં ભારતીય હવાઈ જહાજનું હાઈજેકિંગ થયું હતું એટલે તપાસમાં સખ્તાઈ હતી. ફ્લાઈટ ૧૩૧ની ઍરબસ એક કલાક ચાલીસ મિનિટમાં કરાંચી પહોંચે છે. પબ્લિક ઍક્સેસ સિસ્ટમ પર મધુર સ્ત્રીસ્વર કહી રહ્યો હતો, ‘બેલ્ટ બાંધી લો, સિગારેટ ન પીશો, કેપ્ટન ગુરસહાની તમારા ચાલક છે. અમે તમારું સ્વાગત કરીએ છીએ.’

બાજુમાં બેંગલોર ભણતો એક ઈરાની વિદ્યાર્થી એમ્બાર્કેશનકાર્ડ ભરી રહ્યો હતો. એ કરાંચીમાં ચોવીસ કલાક રોકાઈને જમીનમાર્ગે કવેટા થઈ ઈરાન જવાનો હતો.

—તમે?

—હું કરાંચીમાં જ રહીશ, મેં કહ્યું.

પાકિસ્તાન જવાની વાત આવી ત્યારે મિત્રોને આશ્ચર્ય કરતાં કૌતુક વધારે થયું. ‘પાકિસ્તાનમાં શું જોવાનું છે ?’ કોઈએ કહ્યું, ભીંડી બજાર જેવું હશે. ઘરમાં જે લૂંગી પહેરી હોય એ જ પહેરીને બહાર નીકળી શકાશે ! પીતો-બીતો નહીં...નહીં તો કોડા મારશે ! અને પ્લેન હાઈજેક થયું તો મફતમાં લાહોર પણ જોવા મળશે. વગર વીસાએ ! બૈરાં સામે બહુ જોતો નહીં. પોલિટિક્સ ડીસ્કસ નહીં કરતો,’ વગેરે... વગેરે.

[ચંદ્રકાન્ત કેશવલાલ બક્ષી(૧૯૩૨-૨૦૦૬)ની પહેલી ને મહત્ત્વની ઓળખ તો ‘આકાર’ વગેરેના ખ્યાત નવલકાર-વાર્તાકારની. એ ઉપરાંત એમણે પત્રકારી વૈચારિક લેખો, ને પ્રવાસકથનો પણ લખેલાં.

એમાંથી ‘કરાંચી’ પરનું આ પ્રવાસ-વૃત્તાંત વિલક્ષણ અને રોમાંચક છે.]

બીજા સલાહકારોએ કહ્યું, ‘યાર, મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ ખરેખર જોવી હોય તો પાકિસ્તાન જ જવું જોઈએ, ત્યાંના લોકો કેવા છે? આપણા જેવા જ છે. પાંત્રીસ વર્ષોમાં શા ફેરફાર થયા એ જોવા મળશે. સાચો મુસ્લિમ મિડલ ક્લાસ તો ત્યાં જ છે ને! તું તકદીરવાળો છે કે તને વીસા મળ્યો — બાકી તકલીફ છે. મદ પ્રજા છે, તૂટી તૂટીને પાછી ઊભી થઈ છે. પાકિસ્તાન કા મતલબ ક્યા? લાઈલ્લાહ ઈલ્લલ્લાહ! એ એમનો નારો છે. આંખ અને કાન ખુલ્લાં રાખીને અને જબાન બંધ રાખીને જોજે....! પાકિસ્તાની જૂની ભૂગોળ અને નવા ઇતિહાસનો દેશ છે !

મિત્રો—સલાહકારોને આંખ અને કાન ખુલ્લાં રાખીને અને જબાન બંધ કરીને સાંભળતો રહ્યો! બાર દિવસની તનતોડ સફર પછી, ચોવીસ કલાકમાં ચાર કલાક જ ઊંઘીને, જ્યારે પાછો ફરતો હતો ત્યારે એ હમદિલી અને એ દોસ્તાનાનો ખ્યાલ શાયર ફૈઝના એક શેરની યાદ અપાવતો હતો.

જો રૂકે કે કોહે ગિરાં થે હમ, જો ચલે તો જાંસે ગુઝર ગયે

અય યાર હમને કદમ કદમ તુઝે યાદગાર બના દિયા...

પાકિસ્તાન જેટલો કરીબ દુનિયાનો કોઈ મુલ્ક નથી, અને પાકિસ્તાન જેટલો દૂર દુનિયાનો કોઈ મુલ્ક હતો નહીં. પાંત્રીસ વર્ષમાં ચાર વખત એમણે અને આપણે જંગનાં નિશાન ચડાવ્યાં છે. પાકિસ્તાનની સરઝમીં પર જેટલું ભારતીય રક્ત વહ્યું છે, એટલું દુનિયાની કોઈ ધરતી પર વહ્યું નથી. પાકિસ્તાની જેવા ઝનૂની દુશ્મન નથી અને પાકિસ્તાની જેવો દિલદાર દોસ્ત નહીં મળે. પાકિસ્તાન સાથે આપણે રોટી અને કવિતા અને ઇતિહાસ અને વેદના અને સમાધિઓ અને કબરોનો સંબંધ છે. એક જ રમૂજ પર સાથે હસવાનો, એક જ લય પર સાથે ઝૂમવાનો, એક જ ગમના અહસાસ પર સાથે રડવાનો, એક જ પ્રશ્ન પર સાથે તરવારો ટકરાવવાનો નાતો છે. આપણી વચ્ચે હવાની અને પાણીની સરહદો છે, આપણી બંધ આંખોની અંદર ઝીલમિલાતાં ખ્વાબોનો રંગ એક જ છે....

અને પાકિસ્તાન જુદું, સ્વતંત્ર, સ્વાયત્ત, ખુદ્દાર, સ્વસંચાલિત રાષ્ટ્ર છે એ વિશે કોઈને કંઈ પણ ભ્રમ હોય તો એ તરત કાઠી નાંખવો હિતાવહ છે! ત્યાં પણ એક આખી નવી પેઢી મધ્યવયસ્ક થઈ રહી છે, જે પૂર્ણ તઃ પાકિસ્તાની છે અને એ પેઢીને પોતાની એકસો ટકા પાકિસ્તાનિયત પર ખૂંખાર નાઝ છે. અને આ જ સ્થિતિ ભારતવર્ષમાં પણ છે.

એર બસ ઊતરી. મીની બસમાં અમને એરપોર્ટના ટર્મિનલમાં લાવવામાં આવ્યા. પુલીસ જેવા લાગતા એક માણસને પૂછીને હું એક કતારમાં ઊભો રહ્યો. મેં એને કહ્યું કે, હું હિન્દુસ્તાની પાસપોર્ટધારક છું. એણે કતારમાં ઊભા રહેવા કહ્યું. અડધા કલાકે મારો નંબર આવ્યો ત્યારે અફસરે રુક્ષતાથી કહ્યું, "વોહ ક તારમેં જાઈએ! યહ પાકિસ્તાની પાસપોર્ટવાલોં કે લિયે હૈ."

ફરીથી વિદેશીઓની લાઇનમાં આવી ગયો. અરબ, ઇરાની, અફઘાન વગેરે હતા. અહીં પુલીસ અફસરો ચેકિંગ કરતા હતા. એક બોર્ડ વાંચ્યું. જેના પર લખ્યું હતું, રાષ્ટ્રસમૂહના કોઈ દેશના નાગરિકને પાકિસ્તાનમાં પ્રવેશવા માટે વીસાની જરૂર નથી — ફક્ત બાંગ્લાદેશ અને ભારત સિવાય! પોલીસ અફસર જેની છાતી પર ફારૂકી નામ લખ્યું હતું, પૂછવા લાગ્યો : ઇન્ડિઅન કૌન હૈ? હું અને મહમ્મદઅલી રોડના એક અર્ધશિક્ષિત ચાચા હતા. અમને બંનેને આ કતારમાંથી પણ અલગ કર્યા!

કેટલાક અફઘાન કે એવા લોકોના પાસપોર્ટની ભાષા ફારૂકીને સમજાતી ન હતી. એણે એ બધા માટે ટાઈમ બગાડ્યો. અંતે લાંબી તપસ્યા પછી મહમ્મદઅલી રોડવાળા ચાચાને લીધા, ધમકાવ્યા, પછી ઉમેર્યું, આપ મુસલમાન હો, ફિર કહેંગે કિ પાકિસ્તાનમેં હમકો ભી તંગ કરતે હૈ, લેકિન આપ કે કાગઝાત ઠીક નહીં હૈ, જરા કતાર સે બહાર આ જાઈએ...

હવે બંદાનો નંબર લાગ્યો. મેં મારું વીઝીટિંગ કાર્ડ બતાવ્યું, આમંત્રણપત્ર બતાવ્યો. પણ કોઈ અસર થઈ નહીં. એમ્બાર્કેશન કાર્ડમાં જગા ન હતી એટલે મેં લખ્યું હતું, સી. કે. બક્ષી! ફારૂકી તાડુક્યો "પૂરા નામ લિખિયે! વાલીદકા નામ નહીં હૈ?" મેં લખ્યું, ચંદ્રકાન્ત કેશવલાલ બક્ષી! પુલીસ અફસર હવે રંગમાં આવી ચૂક્યો હતો! એણે પાસપોર્ટ, વીસાફોર્મ, એમ્બાર્કેશન કાર્ડ બધા વિષે ઊલટતપાસ કરી મૂકી. કહાં ઠહરેંગે કરાંચી મેં? પુલીસ કહાં ઢૂંઢેગી આપકો?... મેં સફાઈ પેશ કરવા માંડી. અંગ્રેજી બંધ કરીને ઉર્દૂમાં જવાબ આપવા માંડ્યા. સાહબ, સાહબ, કરીને ખાલિસ ઉર્દૂમાં ખેલ કર્યો, પણ ફારૂકી વીફરી ચૂક્યો હતો. ઈઝીલી સ્ટ્રીટ? એસી કોઈ સ્ટ્રીટ નહીં હૈ કરાંચી મેં ! ...મેં કહ્યું, ખરાધર મેં.... અને હું પૂરું બોલું એ પહેલાં એ ભડક્યો. ખરાધર તો બહોત બડા હે. પુલીસ કહાં કહાં ઢૂંઢેગી આપકો?

મારે માટે માફીઓ માંગવા સિવાય કોઈ માર્ગ ન હતો. ફારૂકીએ કહ્યું, 'આપકી હુકૂમત હમારે નેશનલ કો બહોત તંગ કરતી હે! વાપસ ભેજ દેતી હે ! હમ ભી આપકો નેકસ્ટસે ઈન્ડિયા વાપસ ભેજ દેંગે!'

હું ખરેખર ગભરાયો! આ પુલીસવાળો રીટર્ન ફ્લાઈટમાં જ પેક કરી દેશે! મેં લગભગ માફી માગતા પણ સૌજન્યપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું. 'સર, આપકી બાત દુરસ્ત હે. હમારી હુકૂમત બહોત ઝયાદતી કરતી હે, હમસે બહોત બડી ગલ....તી હો ગઈ! ખેર, મુઆફ કર દીજિયે, આઈન્દા ઈસ તરહ —'

ફારૂકીએ ધમકાવી કરીને, દયા કરતો હોય એમ અંતે છોડ્યો.

કરાંચીનો આ સૌથી ખરાબ અનુભવ – પહેલો જ અને અલબત્ત છેલ્લો – થઈ ગયો! કદાચ પાકિસ્તાનના નાગરિકોને અહીં પણ આવા જ અનુભવ થતા હશે ! બહાર નીકળતાં મારા મઝબાન અબ્દુલસત્તાર રોઝીને જોયો.

—કંઈ ગડબડ થઈ ? બે કલાક થઈ ગયા, યાર?

મેં કહ્યું, કહું છું બહાર નીકળીને! પહેલાં આપણે જરા સમાન લઈ લઈએ.

ખેરિયત સલામ-દુવાનો વ્યવહાર થયો. કસ્ટમમાં ખાસ ચેકિંગ થયું નહીં. કારણ કે, મારી પાસે માત્ર એક જ નાની બેગ અને એક હેંડબેગ હતાં.

બહાર નીકળીએ ત્યારે એક ડઝનથી વધારે મિત્રો, ચાહકો, હમઝુબાનો ઊભા હતા. બહારની હવા જુદી હતી, તડકો જુદો હતો, સાંજ જુદી હતી. જે અલ્તાફને નાનો છોકરો જોયો હતો એ હવે લાંબો સ્માર્ટ કોલેજિયન બની ગયો હતો. રોઝી, આદમ, નસીમને હું ઓળખતો હતો. બાકીનાં નામો સાંભળ્યાં હતાં. પત્રવ્યવહાર કર્યો હતો....

સીના-બ-સીના (ભેટવાનું) થયા, ફોટા પડ્યા.

કરાંચીનાં ગુલાબ મુંબઈ જેવાં સપ્ત નથી. હાર પહેરાવતાં પહેરાવતાં પત્તીઓ ઝડવા લાગે છે ! પત્તીઓનો રંગ ગહરો ગુલાબી છે, અને મુલાયમિયત? કરાંચીના ગુજરાતીઓના દિલ જેવી....

આદમ સુમરોએ કહ્યું : બક્ષીબાબુ, યાર, માની શકાતું નથી તમે કરાંચીમાં છો!

અમે જોરથી ભેટી પડ્યા. મેં કહ્યું : મુંબઈમાં હાથ મિલાવ્યા હોત... અહીં ગળે મળીએ છીએ!

અમારો પૂરો કારવાં એરપોર્ટથી સીધો જ ઊપડ્યો — કાયદે આઝમની મઝાર પર. માર્ગમાં એરપોર્ટથી શહેર તરફ જતાં મુંબઈવાળું દૃશ્ય જોવા મળ્યું નહીં, ઝોંપડપટ્ટીઓની ખદખદતી ગંદકી ન જોઈ. વચ્ચે તાડનાં ઝાડ ઉગાડ્યાં હતાં, માર્ગ સ્વચ્છ હતો. કરાંચીમાં ઝોંપડપટ્ટી માટેનો શબ્દ છે — કચ્ચી આબાદી ! દિલ્હીમાં આને જગી ઝોંપડી કહે છે. કલકત્તામાં બસ્તી કહે છે. કરાંચીમાં આ બધી કચ્ચી આબાદી કહેવાય છે. સાચા અર્થમાં ક્યાંક ક્યાંક કાચાં મકાનો દેખાય છે પણ ઝૂંપડાં નથી. અને ગંદકી તો નથી જ! બ્યુટીફુલ બોમ્બે અને હરિત મુંબઈની વાતો કરનારાઓએ કરાંચી એરપોર્ટથી શહેરનો રસ્તો જોવા જેવો છે. મુંબઈની જેમ ફૂલોનાં વિરાટ રંગેલાં કટ-આઉટ ચિત્રો નથી, ક્યાંક ક્યાંક ફૂલો જ છે ! મુંબઈમાં પાંચ મહિના વરસાદ પડી જાય છે. કદાચ એ પણ કારણ હશે ઝોંપડપટ્ટીઓની ગંદકીનું પણ કરાંચી આ બાબતમાં ખુશકિસ્મત છે — ત્યાં ગયે વહેં દોઢ ઇંચ વરસાદ પડ્યો હતો. વર્ષે પાંચ ઇંચથી ઓછો વરસાદ પડે છે. અને દોઢેક ઇંચ પાણી પડે ત્યારે રસ્તા છલકાઈ જાય ખરા!

કરાંચીનું હવામાન અમદાવાદ જેવું છે, હવા સૂકી છે. મુંબઈની આબોહવા શરદી અને અસ્થમા અને કમળાની છે. માણસને ભૂખ લાગતી નથી અને એ રક્તહીનતાને કારણે ગોરો અને સુંવાળો બનતો જાય છે, જે એનીમીઆની સ્થિતિ છે. કરાંચીમાં દિવસે ગરમી હોય પણ સાંજ ઝૂંકતાં જ હવા ઠંડી થઈ જાય છે. ત્રણ વાર ભૂખ લાગે છે અને ધૂપને કારણે ચામડી પર એક લાલાશ આવી જાય છે.

માર્ગમાં ઉસ્માન ઓખાઈની દુકાન પર ‘સેવન અપ’ નામનું એક પાકિસ્તાની પીણું પીધું — રંગ લીલો હતો. લીલા રંગનો લગાવ જબરદસ્ત છે, એ ઇસ્લામનો રંગ છે. પહેલી પરોઢે અબ્દુલસત્તાર રોઝીના ઘરમાં સૂતો હતો અને મસ્જિદમાંથી અઝાનનો અવાજ લાઉડસ્પીકર પર આવ્યો ત્યારે આંખ ખૂલી ગઈ. સામેનાં મકાનોના કેટલાક ફ્લેટોમાં ટ્યૂબલાઈટો પણ લીલી હતી. રસ્તામાં દોડતી અને ખડખડાટ કરતી મીની બસોની અંદર કાચ પણ લીલા રંગના જોયા. પછી તો લીલો રંગ પાકિસ્તાન છોડ્યું ત્યાં સુધી મળતો રહ્યો.

પણ સરકારી ચલણી નોટોનો રંગ લીલો નથી. પાકિસ્તાનમાં એક, પાંચ, દસ, પચાસ, સો રૂપિયાની નોટો ચાલે છે. આપણી જેમ બે અને વીસ રૂપિયાની નોટો નથી. આપણી નોટો પર અશોકચક્રની પ્રતિકૃતિ હોય છે જે રાષ્ટ્રીય પ્રતીક છે. પાકિસ્તાનમાં લગભગ દરેક નોટ પર જિન્નાહનો ફોટો હોય છે. આપણી જેમ રાષ્ટ્રીય પ્રતીક જોવા મળ્યું નહિ. એક રૂપિયાની નોટ પર ચાંદ-તારાનું ચિત્ર છે. પણ પાંચ, પચાસ અને સોની નોટ પર એ નથી. એને સ્થાને જિન્નાહની તસવીર છે. આપણી જેમ રીઝર્વ બેન્કના ગવર્નરની સહી નથી, અને જુદી જુદી ભાષાઓમાં ચલણ લખેલું નથી. એક રૂપિયાની નોટ ગવર્મેન્ટ ઓફ પાકિસ્તાન અથવા હકૂમતે-પાકિસ્તાનની છે. જ્યારે બાકીની નોટો સ્ટેટ ઓફ પાકિસ્તાન અથવા બેન્ક ટૌલટ પાકિસ્તાનની છે. આ પ્રથા ભારત જેવી છે. એક રૂપિયાનો સિક્કો ત્યાં નથી!

સેવન-અપ પીતાં પીતાં જ એક બંગાળી મુસ્લિમ મળી ગયો. ઉસ્માન પણ ઢાકા રહેલો છે. બાંગલાદેશી જેવું બંગાળી બોલે છે. સરસ બોલે છે. અમે ત્રણેએ કરાંચીની ધરતી પર બંગાળીમાં ચલાવ્યું. બંગાળીને બંગાળી બોલનાર ‘બિદેશ’માં મળી જાય ત્યારે ગર્ભવતી સ્ત્રીને ગર્ભવતી સ્ત્રી મળી ગયા જેવો આનંદ થતો હોય છે! અથવા ભાત ખાનારને દિવસો સુધી રોટી ખાધા પછી ભાત મળ્યા હોય એવી સંતૃપ્તિ થાય છે! બેશ, બાંગલા તે આલાપ હોલો! ‘આલાપ’ કરતાં કરતાં મેં પૂછ્યું : અહીં તમારે માટે કોઈ ઘૃણા ખરી કે?

બંગાળી મુસ્લિમે કહ્યું : ના, એવું કંઈ નથી. આ લોકો હવે કહે છે કે, તમે પણ મુસલમાન છો, અમે પણ મુસલમાન છીએ. જે થવાનું હતું એ થઈ ગયું. હવે બધું ભૂલી જવાનું!

— બંગાળી બહુ છે કરાંચીમાં?

— આ છે, કિન્તુ ઓલ્પો! (છે, પણ ઓછા છે.)

મેં પૂછ્યું : માછ-ટાછ (માછલી-બાછલી) મળે ખરી કે ?

માછલી શબ્દ સાંભળીને બંગાળીનો આત્મા દ્રવી ઊઠે છે — પૃથ્વી પર ગમે ત્યાં! એ કહેવા માંડ્યો, અહીં તો માછલી પણ વજન પર મળે છે. મેં એને મુંબઈમાં માછલી વિષેના સુખની વાત કરી. પછી ગોવામાં માછલીઓ વિષેના મહાસુખનું વર્ણન કર્યું! બંગાળી આખો ખળભળી રહ્યો હતો — પણ રોઝીએ ધમકાવ્યો એટલે મેં મારું મત્સ્યપુરાણ બંધ કર્યું!

કાઈદે આઝમ જિન્નાહની મઝાર દેખાઈ. ફોટોઓમાં જોયો હતો એ ગુમ્બદ, એનો સફેદ સંગમરમર, સમરકંદની તૈમૂરની મઝાર જેવો એનો આકાર, લાહોરના શાલિમાર બાગ જેવાં પગથિયાં — જેમાંથી પાણી વહેવાની વ્યવસ્થા હતી — પણ પાણી ન હતું ! જ્યારે પાણી બ્લુ મોઝેઈક પર વહેતું હશે અને રાત્રે બત્તીઓ થતી હશે ત્યારે દશ્ય ખરેખર આલાતરીન લાગતું હશે. આવા ખૂબસૂરત સ્થાન પર હકૂમત ચોવીસે કલાક પાણી શા માટે વહાવતી નથી એનું આશ્ચર્ય પણ થયું!

મુંબઈના એક ગુજરાતી સ્થપતિ યાહ્યાભાઈ મર્યન્ટે આ મઝારનું આયોજન કર્યું છે. ચાર ખૂણા પર ચાર સૌનિકો સતત પહેરો ભરે છે, એક એક કલાકે દરેક સૈનિક બીજાનું સ્થાન લે છે, સ્લો-માર્ચ કરીને આ સ્થાન લેવાય છે! આસપાસ મોટો બગીચો છે જ્યાં લોકો ફરવા આવે છે.

મુંબઈ આવીને મેં કરાંચીમાં વર્ષો સુધી રહેલા એક મિત્રને જિન્નાહની મઝાર વિષે વાત કરી. એ ક્યાં આવી હતી એ હું સમજાવી શક્યો નહીં. અંતે નકશો ચીતરીને બતાવ્યું — આ આમિલ કોલોની પાસે પારસી કોલોની છે. મિત્રે કહ્યું, અહીં જ ગુજરાત સોસાયટી હતી. જ્યાં અમે રહેતા હતા! અત્યારે છે? મને ખબર ન હતી! મિત્રે કહ્યું સામે તો એક ટેકરી હતી, જ્યાં નાનપણમાં અમે ફરવા જતા હતા! મને ઉત્તર મળી ગયો : હા, એ ટેકરી નથી, એ ટેકરી પર મઝાર ઊભી છે — અને માઈલો દૂરથી જોઈ શકાય છે!

એક શહેર કેવું બદલાઈ જાય છે! માણસની સાથે ટેકરીઓ પણ જવાન બનતી જાય છે! આઝાદી આવી ત્યારે જે કરાંચીની આબાદી ચાર-સાડા ચાર લાખની હતી તે હવે મહાનગર કરાંચી બની ગયું છે — અને આબાદી સિત્તેર લાખ પર પહોંચી છે એવું કહેવાય છે. ૧૯૫૧માં સાડા દસ લાખ વસતી હતી. ૧૯૬૧માં ઓગણીસ લાખ માણસો કરાંચીમાં આવી ગયા હતા. ૧૯૭૨માં વસતી પાંત્રીસ લાખનો આંકડો વટાવી ગઈ હતી. અને આજે સાઈઠ, પાંચઠ, સિત્તેર, બોત્તેર લાખ! જુદા જુદા કરાંચીવાસીઓએ જુદા જુદા આંકડા કહ્યા છે, પણ નગર રાક્ષસી ગતિથી ફેલાઈ ચૂક્યું છે એ હકીકત છે....!

કરાંચી એટલી રાક્ષસી ઝડપે ફેલાઈ ગયું છે કે સરકારી નકશો મળે છે એ પણ "સેન્ટ્રલ કરાંચી"નો મળે છે! નગરની કોઈ પુસ્તિકા પણ મળી નહીં. બસ રૂટ, જોવાલાયક સ્થળો આદિ વિષે માહિતી પણ ખાસ મળી નહીં. "ડોન" ગુજરાતી દૈનિકની ઓસિફમાં તંત્રી શફી મન્સુરી અને એમના સાથીઓ સાથે વાત કરતાં મેં કહ્યું કે અહીંની સરકાર આટલી ઉદાસીન કેમ છે? પ્રવાસીઓ આવતા નથી? એક ટૂરિસ્ટ બસસેવા હોવી જોઈએ જે દસ-પંદર રૂપિયા લે અને સવારથી સાંજ સુધી કરાંચીમાં ફેરવે! ભારતમાં તો નાસિક કે દેહરાદૂન કે પૂના કે અમદાવાદ જેવાં સ્થળોમાં પણ તમે એકલા જ આખું ગામ ફરી શકો — બે, ત્રણ પ્રકારની સરકારી બસો ફરતી હોય! આગળથી બુકિંગ કરાવી લેવાનું, બીજે દિવસે હાજર થઈ જાઓ, અથવા જઈને પણ ટિકિટ લઈને બેસી શકાય. ગમે તેટલા પ્રવાસી આવ્યા હોય, બસ ઊપડે જ! અમીરભાઈ કિસ્તે કહ્યું કે અહીં પણ મેટ્રોપોલ હોટેલથી ઊપડે છે પણ મોંઘી છે. બીજાઓએ કહ્યું કે આપણે ત્યાં આવું નથી! એમની ચર્ચા ગરમાતી હતી ત્યાં મેં કહ્યું : તમે જો આમાં ખોવાઈ જઈ શકો તો

મારા જેવા ફોરેઈનરની શું હાલત થાય ? કોઈ ખાનગી સંસ્થા પણ આ બધું સાહિત્ય છાપી શકે, લક્ઝરી-બસ ચલાવી શકે!

પણ હકીકત એ છે કે કરાંચી જેવા મહાન ઐતિહાસિક નગર વિષે અને વિદેશી પ્રવાસીઓની જરૂરિયાત વિષે સરકારી ધોરણે હજી સભાનતા આવી નથી.

કરાંચી એક જમાનામાં આખા ઉપખંડનાં સૌથી સ્વચ્છ નગરોમાં ગણાતું હતું. કરાંચી રહી આવેલા અને મુંબઈમાં સ્થાયી થયેલા હિન્દુઓ હજી ભાવવશ થઈને એમના જૂના કરાંચીને યાદ કરી લે છે, આઝાદી પહેલાં, એટલે કે ૧૯૪૧ની વસતિગણતરી પ્રમાણે કરાંચીમાં એક લાખ એંશી હજાર હિન્દુ હતા, જ્યારે મુસ્લિમો એક લાખ બાસઠ હજાર હતા. આજે એમ મનાય છે કે એક લાખ જેટલા હિન્દુ હશે.

"પારસી સંસાર"ના તંત્રી મહેરજી દસ્તુરે કહ્યું કે પાકિસ્તાનના જન્મ સમયે આઠ હજાર પારસી હતા. હવે પૂરા પાકિસ્તાનમાં પાંચેક હજાર પારસી છે. આદમ સુમરોએ કહ્યું કે અવ્યુબખાનના વખતમાં વસી લાખ પઠાણ કરાંચીમાં વસી ગયા — ત્યારથી કરાંચીનો મિજાજ બદલાયો છે! આજે કરાંચીમાં બધા જ આવી ગયા છે અને આવી રહ્યા છે. કારણ કે અહીં ગુજારો થઈ જાય છે, ઇન્સાનને રોટી મળી રહે છે. અહીં પંજાબથી પંજાબ સરકારી અફસર આવ્યો છે, મકરાણ કિનારથી મકરાણી આવ્યો છે, અને ઊંટગાડી ચલાવે છે. ફ્રન્ટિયરથી પઠાન ઊતર્યો છે અને કારખાનામાં કામ કરે છે, બલુચીસ્તાનથી બલોચ આવ્યો છે અને બસ કે ટ્રક ચલાવે છે, હિંદુસ્તાની મુસલમાન આવીને ધંધો કરે છે અને એને મુજાહિર કહેવાય છે — અને આપણો ગુજુભાઈ તો પહેલેથી જ છે! પંદર લાખ ગુજરાતીઓ છે. કારખાનાં, ઉદ્યોગો, બેન્કો, હોસ્પિટલો, મસ્જિદો, કોલેજો, વ્યવસાયો બધું જ એ ચલાવે છે! ફક્ત સરકારી નોકરી અને ફોજમાં ગુજરાતી નથી. જોકે ઈસ્માઈલ પઢિયારના ભાઈ સેનામાં છે અને મહેરજી દસ્તુના જમાઈ એર ફોર્સમાં છે અને પાલનપુરમાં મારી સાથે ભણતા રફીકનો ભાઈ શફીક ત્રીસ વર્ષનો અનુભવી સીનિયર પાઈલટ છે! પણ આવા કિસ્સા પ્રમાણમાં ઓછા છે.

કરાંચીમાં ૧૯૪૭થી ૧૯૫૦ દરમિયાન કાઠિયાવાડ આણે કચ્છથી જે ગુજરાતી મુસ્લિમો આવ્યા એમની હાલત બહુ સારી ન હતી. દરિયામાર્ગે સ્ટીમરોમાં ભરાઈને અને ટ્રેનમાં ખચોખચ દબાઈને એ કેમારીના બંદર પર કે સ્ટેશન પર ઊતર્યા હતા. એમને માટે સરકારે રિલીફ-કેમ્પ પણ ખોલ્યા ન હતા! એ નિરાશ્રિતો પણ ન હતા! જમાતખાનાઓમાં, મસ્જિદોમાં, સ્કૂલોમાં, લગભગ તૂટેલા માણસોએ જિંદગીઓ શરૂ કરી. એક વહેલી સવારે રોઝી અને કેમારી લઈ ગયા. દરિયાના પાણી તરફ જોતાં રોઝીએ કહ્યું : બક્ષી, અમારા અબ્બા, અમને સંતાડીને, બચાવીને અહીં લાવ્યા હતા. અમે અહીં ઊતર્યા હતા. પછી ત્રણ દિવસ અમે શારદા મંદિરમાં ચટાઈઓ પર સૂતા હતા! દોસ્ત, અહીંથી અમારી જિંદગી શરૂ થઈ હતી... અને રોઝીએ મનોમન કહ્યું :

લે આઈ ફિર કહાં પર કિસ્મત હમે કહાંસે

યહ તો વહી જગહ હૈ ગુઝરે થે હમ જહાંસે...

હું ઝૂમી ગયો — વાહ! કોની ચીજ છે?

આ નૂરજહાંના એક પ્રખ્યાત ગીતની કડી છે. પાકિસ્તાનનાં બચ્ચેબચ્ચાંને આ મોઢે છે, રોઝીએ કહ્યું.

— રોઝી, મને મારી લેખમાળાનું શીર્ષક મળી ગયું. પછી મેં ઉમેર્યું. પહેલી લાઇન નહીં, બીજી લાઇન...!

યહ તો વહી જગહ હૈ ગુઝરે થે હમ જહાંસે...

By Jim Tsinganos

કાવ્ય

વિરેન પંડ્યા

વરસે અનરાધાર

અંબર વરસે અનરાધાર

નહીં રૂપ વળી રંગ, નહીં 'કોઈ ઝીલો'ની દરકાર! અંબર...

તરુવર-ડુંગર સરવર-સાગર પલળે પિંડ ને પ્રાણ,

મઢૂલી હો કે મહેલ બધુંયે ભીંજે એક સમાન;

રાત-દિવસનો ભેદ ભૂલીને સઘળું એકાકાર. અંબર...

પકડ્યો ના પકડાય છટકણો, બાંધ્યો ના બંધાય,

અગણિત ધારે વરસે અવિરત, ઝીલ્યો શેણે જાય?

વીજ-ચમકારે હડૂડી હડૂડી નાયે શૈથૈકાર. અંબર...

[પરબ', જુલાઈ ૨૦૧૫]

વાર્તા

પ્રવીણસિંહ ચાવડા

થોડું સંગીત

આંખે ઝાંખપ રહેતી, તોયે મામાએ એને દૂરથી આવતો જોઈ લીધો. બારી પાસે આવી મોટેમોટેથી સૂચનાઓ આપવા લાગ્યા : ત્યાં નહીં, ત્યાં તો હમણાં કલાકમાં તડકો આવશે, થોડું આ બાજુ ભીંત પાસે મેલ. વિષ્ણુને હસવું આવ્યું. સ્કૂટરનું ડબલુ જૂનું હતું, ખૂબ જૂનું. કાળની સામે સંઘર્ષ કરી એણે એવું અદ્ભુત આંતરિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું હતું કે જળ એને પલાળી શકે નહીં અને અગ્નિ એને બાળી શકે નહીં. અને છતાં, મામાની ચિંતા સાવ હેતુ વગરની હતી એમ પણ કહી શકાય નહીં. ભાણેજ ઘરમાં પગ મૂકે એ પહેલાં એમણે જણાવી દીધું કે કલાક બેસીને ચાલ્યો જાય તે એમને મંજૂર નહોતું!

મામા પાસે આવે ત્યારે કશાનું માપ રહેતું નહીં. ઘડિયાળ સામે જોયું તો મર્યા. બેસને! તારે શું ખાટુંમોળું થઈ જાય છે! શું પાડા મૂંડવાના છે! પહેલાં તો ઓફિસમાં તેમ ઘેર, અડધા ઉપર અંગ્રેજી ઠપકારતા પણ રિટાયરમેન્ટ પછી બીજી ઘણી બાબતોની જેમ ભાષામાંય ઢીલ મૂકી હતી. પરિણામે, ચરતી મુકાયેલી ભાષા સાવ દેશી વિસ્તારોમાં ચાલી જતી. હેંડ હેંડ! મેલ છાલ!

એક જ આગ્રહ : બેસો અને વાતો કરો. 'વાતો કરવી' એનો અર્થ થતો હતો : હું બોલું તે સાંભળો અને યોગ્ય સ્થાનો પર હોંકારો પૂરો. એમને વિષ્ણુ જેવો શ્રવણભક્ત બીજો કોણ મળે?

વિષ્ણુ, તને શું વાત કરું! સલિલ ચૌધરી, પોતે બંગાળી, પણ તું માનીશ? શરૂઆતમાં વીસેક મલયાલમ ફિલ્મોમાં સંગીત આપ્યું, કેટલી? ટ્વેન્ટી. તે પછી પિસ્તાલીસ જેટલી બંગાળી. હિન્દીનો આંકડો તો પંચોતેર ઉપર જાય. આનું નામ જનિયસ. જનિયસની શક્તિને કોઈ મર્યાદા હોઈ શકે ખરી? એ તો રાજા છે. એને ક્યાં અહીંતહીંથી ચોરી કરી ટુકડા ભેગા કરવાના છે? એનું સંગીત તો સીધું આત્મામાંથી જ ફૂટે છે. અખૂટ ઝરો.

નોકરી બેન્કની પણ નાનપણથી ફિલ્મોનું એવું ઘેલું લાગેલું.

બા અડધું હસવામાં, અડધું કટુતાથી કહેતી : બીજું આવડે છેય શું!

[પાત્રના સંવેદનનું કથન પ્રવીણસિંહ ચાવડા(૧૯૪૫)ની વાર્તાઓમાં ભાષા-અભિવ્યક્તિના લાક્ષણિક વળાંકોને લીધે વધુ સ્પૃહણીય બને છે.

વ્યક્તિ-સંબંધોની, ખાસ તો પાત્ર-વ્યક્તિત્વની માર્મિક રેખાઓનું અંકન એમની વિશિષ્ટ સર્જક-મુદ્રા દેખાડે છે —એ આ વાર્તામાં પણ અનુભવાશે.]

વિષ્ણુએ બૂટ બહાર કાઢ્યા અને ઊંબરે ઊભા રહી હાથ જોડ્યા.

‘નવું લાવ્યો? બહુ સરસ, લે! તારે આની જરૂર હતી. આજના ટ્રાફિકમાં તું સાઈકલ ઉપર ફરે તે મને, ઠીક છે, બોલીએ નહીં, પણ ઉચાટ થાયને?’

પગે લાગતાં એણે કહ્યું, ‘પૌરાણિક છે, મામા. થર્ડ કે ફોર્થ લેન્ડ. તમે આર.ટી.ઓ. બુક જુઓ તો ખુશ થઈ જાઓ.’

હમણાં હમણાં હિંમત વધી હતી. મામાનું જોઈને એ પણ આવી ગમ્મત કરી લેતો.

‘કેટલામાં પડ્યું?’

‘બેન શું કરે છે? એમનું શરીર સારું છેને?’

આ બીજો પ્રશ્ન મામીનો હતો. સામી બાજુ સોફાના ખૂણામાં દબાઈને બેઠાં હતાં તે હવે દેખાયાં. દિવસે દિવસે ઓગળ્યે જતાં હતાં.

એ મામી પાસે ગયો.

‘બહુ વખતે દેખાયા, ભાઈ. મોંઘા થઈ ગયા. મામા-મામી શાનાં સાંભરે!’

‘એવું નથી, મામી-’

મામાએ એનું ઉપરાણું લીધું, ‘આપણે આ રીતે ફરિયાદ કરીએ તે બરાબર નથી. હવે પહેલાંની જેમ નવરો નથી કે રોજ દોડતો આવે. એને નોકરી છે તે સમજવું જોઈએ.’

ચરણ, જેને સ્પર્શ કરવા ગયો, તેને તો પાટો હતો.

‘મામી, આ શું થયું પગે?’

પાસે ઘોડી હતી. પાટાવાળો ડાબો પગ નિશ્ચેતન જેવો લાંબો સીધો પડ્યો હતો.

‘મારે તો પનોતી બેઠી છે, ભાઈ.’

‘ઓટલાનું પગથિયું ઊતરવા ગયાં અને બેલેન્સ ન રહ્યું.’

‘તમારે કંઈ ને કંઈ ચાલ્યા કરે છે, મામી. આ ઊંબરે હવે બહુ હરફર કરવી નહીં.’

સ્કૂટરે તો ખરી કરી! મોડોમોડો એનો ખખડાટ અંદરના રૂમમાં ગયો હશે, કશ્યપ બારણામાં દેખાયો.

‘નવું લાવ્યો?’

હા-નાનો ઉત્તર આપે એ પહેલાં બીજો પ્રશ્ન: ‘ઓન રોડ કેટલામાં પડ્યું?’

એણે હસીને કહ્યું, ‘નવું નથી, કશ્યપભાઈ; શેઠે લઈ દીધું.’

કશ્યપને શેરબજારનું મોટું કામ હતું. એની ઓફિસમાં આઠ-દસનો સ્ટાફ હતો. આંતરે વર્ષે ગાડી બદલતો. નેહાભાભી માટે જુદી ગાડી. સ્વાભાવિક છે કે પૃથ્વીનો કોઈ પણ મનુષ્ય જૂનું વાહન ખરીદે તે મુદ્દો એની સમજમાં ઝટ ઊતરે નહીં. ખુલ્લું નહીં તો અપ્રગટ, હસવું પણ આવે.

સહેજ ખચકાયો, પછી અભિનંદન આપ્યાં, ‘એની લે, એનાથી તારી મોબિલિટી વધશે.’

આટલો વ્યવહાર કર્યો તે બેડરૂમના બારણામાં ઊભેઊભે; નેહાભાભીનો ટહુકો સંભળાયો અને એ અંદર ચાલ્યો ગયો. કંઈક કામમાં લાગતો હતો. વાળ ફેંદાયેલા હતા. સાડાદસ થયા છતાં હજુ નાલ્યો નહોતો.

નવી નોકરી, જૂનું સ્કૂટર, બાની તબિયત-આવીને હજુ માંડ બેઠો હતો ત્યાં તો અનેક પ્રશ્નો પુછાઈ ગયા. પુછાયા એના કરતાં વધારે પ્રશ્નો એના ચિત્તમાં ઊઠ્યા હતા. આ ઘેર હંમેશાં આવું જ બનતું. આવે ત્યારે ખાલી હોય. વચ્ચે મામાની વાતોથી ભરાય. નીકળે ત્યારે પાછો ખાલીખમ.

એના ઘણા પ્રશ્નો અનુત્તર રહેતા.

એણે પ્રથમ મામાનો પ્રશ્ન લીધો: બા એટલે કે એમની નાણંદ વિશેનો.

‘આમ તો ખાસ તકલીફ નથી, પણ હારી ગઈ છે. શરીરથી નહીં, મનથી. તમે કહો, મામા, એની કોઈ દવા ખરી? મોટા મામાને ગયે, કેટલાં, વીસ-બાવીસ વર્ષ થયાં હશેને? હજુ કોઈ વાર રાત્રે ત્રણ-ચાર વાગ્યે જાગીને ખાટલામાં બેસી રહે છે. હું પૂછું કે બા, શું થયું, તો કે, ભૈ સપનામાં આયા’તા.’

બોલતાં બોલ્યો, પણ પછી વિષ્ણુને લાગ્યું કે આ રીતે બીજી વાતોની વચ્ચે, લસરકાની જેમ, બાની વેદનાનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈતો નહોતો. એણે ક્ષોભ સાથે ઉમેર્યું, તમારી ફિક્કર રહ્યા કરે. રોજ પૂછે કે મામા પાસે ગયો’તો? મામા શું કરે છે? કાંઈ કે’તાં’તાં?

મામા ઉસ્માનપુરામાં અને એને રહેવાં છેક ખોખરા, શહેરના બે છેડા જ ગણાય, છતાં વિષ્ણુ અઠવાડિયે પંદર દિવસે મળવા આવે તો પરાણે, બાનું મન રાખવા માટે આવતો એવું સહેજ પણ નહોતું, એનો એવો સ્વભાવ જ હતો. નજીકનાં કે દૂરનાં સગાં, પપ્પાના જૂના મિત્રો, એના શિક્ષકો અને પ્રોફેસરોને ઘેર વણનોતર્યો પહોંચી જતો. મામા તો એ બધા કરતાં પણ અધિક. એમની વાતો સાંભળવાનો કંટાળો ન આવે. ગંગુબાઈ હંગલ, કુમાર ગંધર્વ. વચ્ચે વચ્ચે જોક કરે. જૂના જમાનાની વાતો ઉકેલે.

જોકે, એ બધું સાંભળતાં નિર્ભેળ મજા જ આવતી એવું નહોતું; બીજું પણ ઘણું થતું.

નાનો હતો ત્યારે એણે બેન્ક ઓફ બરોડાના ઓફિસરનો વટ જોયો હતો. ઈસ્ટ્રીબંધ કપડાં, ચકચકાટ બૂટ, પરફ્યુમ. વિષ્ણુને એમની બીક લાગતી અને બારણાની પાછળ સંતાઈ જતો. ચાલીનું એમનું ઘર અને એમાં આવડા મોટા મહેમાન! બા ઘણું સમજાવે કે તારા મામા છે, પોલીસ નથી—

ભાઈબહેનના એ મિલનમાં ઉપલા પડની નીચે બીજા પણ પ્રવાહો હતા, વિરુદ્ધ દિશાઓમાં વહેતા, તેની થોડી સમજ વિષ્ણુને મોટા થયા પછી પડી. બહેનીના ઘેર ભઈલો પધાર્યો— એવું એ આદર્શ ચિત્ર નહોતું. વિષ્ણુના પિતા — એમને એ ‘ભાઈ’ કહેતો — એક મિલમાં હિસાબી કારકૂન હતા. કોઈ માંદગી નહોતી છતાં હંમેશાં માંદા લાગતા. સ્વભાવ પણ થોડો ચીડિયો બની ગયો હતો. મામાનું આગમન થાય ત્યારે ઘરમાં એક જાતનો તનાવ રહેતો. સમાસામે બેઠેલા સાળો અને બનેવી બે વિરુદ્ધ છેડાઓ જેવા લાગતા. ભાઈ ગુસ્સે ન થાય, સાળાનું અપમાન ન કરે, પણ થોડી વ્યાવહારિક વાતચીત કરી મૂગા બની જાય. એ બેની વચ્ચે બાની બિચારીની દશા બહુ ખરાબ થતી. ભાઈને જોઈને અડધીઅડધી થઈ જાય, દોડાદોડી કરી મૂકે, માથે હાથ ફેરવે, ન રહેવાય તે હથેળીમાં બચી કરે. સાડલાના છેડાથી આંખો લૂછવાનું તો ચાલુ જ હોય.

એ જ બા મામાની વિદાય પછી બબડાટ કરે. મોટા બનેવીની સામે આમ રોફથી પગ ઉપર પગ ચડાવીને બેસતાં શરમ નહીં આવતી હોય? ઓફિસર હોય તો એના ઘરનો. આ ઘેર કંઈ રોટલા પૂરે છે?

અલબત્ત, પતિસામે પણ ફરિયાદો હોય; તે સાંભળવાની વિષ્ણુએ. તારા ભાઈને શી ખબર આટલી ટણી શાની છે. ભણ્યો છે, હુંશિયારી છે, તો કમાય છે. એમાંથી અડધો પગાર આ ઘેર આપે? બિચારો આટલું માન રાખે છે, મળવા આવે છે, તે ઓછું છે?

બા ખૂબ સ્વમાની હતી. બાર મહિને બળેવ પર એક સાલ્લો: બસ, એ સિવાય કશું સ્વીકારે એવી નહોતી.

આ તો બધી ભૂતકાળની વાતો. ભાઈના મરણને સાત વર્ષ થઈ ગયાં છે. રિટાયરમેન્ટ પછી મામાને બે એટેક આવી ગયા છે. થોડું બોલે અને હાંફી જાય છે. ખભેથી વાંકા વળી ગયા છે. મામીનો તો કેવો ઠસ્સો હતો! એક તો રૂપાળાં અને વધારામાં, બા કહેતી એમ, મોટા સાહેબનાં મડમ. આજે એમાંનુંકંઈ રહ્યું નથી. અડધા દાંત પડી ગયા છે. કેશ ઊતરી ગયા છે. બાર મહિના પર ખભે ફેકચર થયું હતું; હવે પગનો વારો આવ્યો.

જ્યારે આવે ત્યારે વિષ્ણુને એક જ દશ્ય જોવા મળતું : બે માણસો સામસામે બેસી રહ્યાં હોય. સાવ મૂંગાં. થોડું અંધારું હોય, છતાં લાઈટ ન કરી હોય. ઘરમાં પેસતાં તરત દેખાય નહીં. અંધારામાં કેમ બેઠા છો મામા? તો હસીને કહે, અમારે આટલું અજવાળું બહુ થઈ ગયું.

ચાલીની નાની ઓરડીમાં ભીંત પર બે ફોટા હતા: એના ભાઈનો અને મોટા મામાનો. કોઈકોઈ વાર વિષ્ણુને એ બેની હારોહાર ત્રીજો પણ દેખાઈ જતો. આવો વિચાર આવે ત્યારે એ ધ્રૂજી ઊઠતો. બાના મોં સામે જોઈ રહેતો.

મનોમન કહેતો, હવે કોની ફરિયાદ કરવાની રહી, બા? ચોપડાંનાં પાનાં ખાલી થઈ ગયાં. બધા હિસાબ ભૂંસાઈ ગયા.

‘ઉતાવળ નથીને?’

‘રવિવાર છે, મામા. આખો દિવસ બીજું કોઈ કામ નથી.’

‘બેસ નિરાંતે.’

‘કાઢશો ત્યારે જઈશ; બસ?’

થોડીથોડી વારે મામી પાછળની બાજુ જોઈ લેતાં હતાં. કશ્યપ મોં બતાવી ગયો પણ નેહાભાભી બહાર આવ્યાં નહીં તેથી અકળાતાં હશે. છેવટે ઊંચા સ્વરે બોલ્યાં, ‘વિષ્ણુભાઈ આવ્યા છે, બેટા. એમને પાણી આપજો જરી.’

માંદલો અવાજ અંદર સુધી પહોંચ્યો જ નહીં હોય. મામી અમથાં રઘવાટ કરતાં હતાં. પોતે થોડો જ મહેમાન હતો?

‘હમણાં મારા એક સરના ઘેર ચા-નાસ્તો કરીને આવ્યો. તમે શાંતિથી બેસો. મારે કંઈ જોઈતું હશે તો ઊભો થઈને લઈ લઈશ.’

એણે એમ.એ. કર્યું હતું. હવે પીએચ.ડી.ની તૈયારી કરતો હતો. એ નિમિત્તે એના અધ્યાપકના ઘેર જવાનું થતું.

‘તારું કેમ ચાલે છે?’

‘રાત્રે ત્રણ-ચાર કલાક વાચું છું.’

‘એ નહીં, નોકરીનું પૂછું છું. ફાવી ગયું? કેવું કામ રહે?’

‘ખાસ કામ નહીં, મામા.’

બે મહિનાથી એક કન્સ્ટ્રક્શન કંપનીમાં નોકરી મળી હતી. બિલ ભરવાનાં હોય, બેન્કમાં જવાનું હોય, મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં સાહેબોને મળવાનું હોય. શેઠે સ્કૂટર અપાવ્યું હતું. દસ હજાર પગાર. પેટ્રોલના જુદા.

એની નોકરીનું પ્રકરણ થોડું ચૂંથાઈ ગયું હતું. બાનો સ્વભાવ એવો, કંઈ સમજે નહીં, અને ટકટક કર્યા કરે કે આટલો મોટો માણસ, ચારે બાજુ ઓળખાણો, તો ભાણાને કેમ બેન્કમાં ગોઠવતો નથી? વિષ્ણુ એને સમજાવતો! ફોન કરીને નોકરી અપાવવાનો જમાનો ગયો, બા. હવે તો રિક્રુટમેન્ટ બોર્ડ હોય છે. અને અમુક ક્વોલિફિકેશન જોઈએ. એમાં મારો ગુજરાતી સબ્જેક્ટ ચાલે નહીં.

એમ.એ.માં ગોલ્ડ મેડલ મેળવ્યો હતો. હમણાં કોલેજોમાં અધ્યાપકોની ભરતી પર સરકારે પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો; એ ઉઠાવી લેવામાં આવે પછી તરત જ વિષ્ણુને સારામાં સારી કોલેજમાં નોકરી મળશે એવી એના અધ્યાપકોને શ્રદ્ધા હતી. નિયમો શું, કાયદા શું, નોકરી કેવી રીતે મળે- આવી બાબતોમાં વિષ્ણુને બહુ સમજ પડતી નહીં. દિવસે, રાત્રે સમય મળે ત્યારે વાંચવું. આટલું એના હાથમાં હતું. આગળની ખબર નહોતી. ભાઈના પ્રોવિડન્ટ ફંડના પૈસા આવ્યા હશે એનું વ્યાજ મળતું. એકાદ-બે ટ્યૂશન કરતો. એ ઉપરાંત, એના અધ્યાપકો પ્રૂફ-રીડિંગ કે અનુવાદનું કામ અપાવતા. એ રીતે ઘર ચાલતું. હવે તો વળી દસ હજારની નોકરી મળી હતી!

બેસ અને શું ચાલે છે અને પાણી પી- આ તે કંઈ વાતો કહેવાય? આજે જામતું નહોતું. કંઈક અડવું અડવું લાગતું હતું.

મામા-મામી બેઠાં હતાં એની પાસે, પણ એમનું ધ્યાન બીજે ક્યાંક હતું. મામા ઊંચાનીચા થતા હતા અને મામી પાછળ જોઈ મોં મચકોડતાં હતાં. બારણાની પાછળ કંઈક વરવહુની ગુસપુસ ચાલતી હતી. વારંવાર કશ્યપના મોબાઈલની રિંગ વાગતી હતી અને એ ઉતાવળમાં જવાબ આપતો હતો. હમણાં બિઝી છું-

કંઈક રંધાઈ રહ્યું હતું.

જે હોય તે, મામા માટે કોઈ વિષય ગંભીર હોઈ શકે નહીં. પોતે કોઈ ભેદી ખેલ રચ્યો હોય અને ભાણેજનો એમાં સામેલ કરવા માગતા હોય એવા ભાવથી એ શરારતી હાસ્ય હસી રહ્યા હતા. જો મારી ખેલ!

વિષ્ણુએ હાથના ઈશારાથી પૂછ્યું: શું છે આ બધું?

‘પેકિંગ ચાલે છે.’

‘શાનું પેકિંગ?’

મામીએ છણકો કર્યો, ‘બેગો ભરાય છે.’

‘કેમ?’

‘કેનેડા જાય છે ફરવા!’

વિષ્ણુથી બોલાઈ ગયું, ‘કેનેડા? ત્યાં શું દાટ્યું છે?’

ઈશારા અને ગુસપુસ અમુક હદ સુધી ચાલે, પણ વૈશ્વિક વિષયોને એ ન્યાય આપી શકે. નહીં. વળી, કેનેડાની ભૂમિમાં દટાયેલા ભંડારો વિશેના વિષ્ણુના જિજ્ઞાસુ પ્રશ્નથી મામાને નવું બળ મળ્યું હશે, ખુલ્લી ચર્ચા માટેનું આમંત્રણ. એમણે ખોંખારો ખાધો ઝભ્ભાની ચાળ સરખી કરી અને સ્વાભાવિક સ્વરે, છેક અંદર સુધી સંભળાય એ રીતે માહિતી આપી : વિસ્મય એટલે કે કશ્યપનો પુત્ર ટોરેન્ટો ભણતો હતો. છોકરાથી દિવાળી પર આવી શકાય એમ નહોતું તેથી એનાં ડેડી અને મમ્મા એને મળવા જઈ રહ્યાં હતાં. હવે, એટલે સુધી જાય છે, પૈસા ખર્ચીને, તો ભેગાભેગી યુ.એસ.ની ટૂર પણ કરે એ પ્રેક્ટિકલ વાત હતી. એમ કંઈ છાશવારે ફોરેન ટૂર ઓછી જ થાય છે?

વાત સાચી.

વિષ્ણુ મામીના પગ સામે જોઈ રહ્યો.

હમણાં હમણાં મામા પાસેથી આ શબ્દ બહુ સાંભળવા મળતો. પ્રેક્ટિકલ થવું પડે.

કોણે?

તો કે, આપણે.

એવો જ એમનો બીજો પ્રિય શબ્દ હતો. ‘એડજસ્ટ.’ આપણે એડજસ્ટ કરવું પડે.

ઘેરઘેર વાગતા નવા યુગના આ મંત્રો મામા ભલે આસ્થાપૂર્વક કે રમૂજમાં ઉચ્ચારે, મામીનું એવું નહોતું. શરીરે ઢીલાં પડ્યાં પણ હજુ એમનો ફૂંકાડો ગયો નહોતો. બોલે નહીં, પણ હોઠના મચકોડમાં, ગરદનના ઝાટકામાં છણકા સંભળાય.

ત્યારે શું!

તો વળી!

કોઈ વાર મામાને સંભળાવી દે, ‘બેસો છાનામાના. જોયું મોટું તમારું ડા’પણ!’

‘આ તારી મામી છેને, વિષ્ણુ, એ છે રાણી વિક્ટોરિયા. એને એમ છે કે હું સમ્રાજી. બધે બસ, મારો હુકમ ચાલવો જોઈએ!’

અંદર જે કામગીરી ચાલી રહી હતી એ પૂરી થઈ હશે અથવા એમાં વિરામ આવ્યો હશે, આ વખતે વરવહુ સાથે દેખાયાં. નેહાએ સ્મિત ફરકાવી કેમ છો કર્યું. વિષ્ણુએ ઊભા થઈને જેશીકન્ન કર્યાં.

‘પપ્પાએ કહ્યું તને?’

‘તમારી જ વાત કરીએ છીએ. ક્યારે જાઓ છો, કશ્યપભાઈ?’

‘બસ, આવી ગયું. કાલ રાતની ફ્લાઈટ છે.’

‘કેટલા વાગે?’

‘સાડાનવનું ડિપાર્ચર છે.’

વિષ્ણુએ તરત કહી દીધું, ‘હું મૂકવા આવીશ.’

‘આમ તો, જો ભાઈ, બધી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે. મારા બે-ત્રણ ફ્રેન્ડ એમની ગાડીઓ લઈને આવવાના છે.’

‘આ તો એમ કે બેગો ઉપાડવાની હોય.’

એ મુદ્દે મામા પણ સંમત થયા. કહી દીધું કે નોકરીએથી સહેજ વહેલા નીકળી વિષ્ણુએ આવવું.

આમ, વિદાયનો વહીવટ થઈ ગયો.

એમાંથી સ્વાભાવિક રીતે બીજા એક વિષયમાં થયેલી વ્યવસ્થાની વાત નીકળી. મામાએ ગાયું કે આપણા કશ્યપભાઈનું કામ બધું પાકું. એની ગેરહાજરીમાં, પાછળ રહેલાં વૃદ્ધોને સહેજ પણ તકલીફ ન પડે તે માટે સુંદર આયોજન કરી રાખ્યું છે—

આયોજનની વિગતો કશ્યપે આપી તે સાંભળનારને મંત્રમુગ્ધ બનાવી દે તેવી હતી. એ રહ્યો મેનેજમેન્ટનો માણસ. ઓફિસ ચલાવવાનો, તંત્ર ગોઠવવાનો એની પાસે બહોળો અનુભવ. નાની મોટી કોઈ પણ સમસ્યા માટે એની પાસે પ્લાન-એ, પ્લાન-બી એમ લગભગ અડધો કક્કો તૈયાર હોય. ઘરમાં રસોઈયો તો હતો જ. કામવાળી બાઈને કહી રાખ્યું હતું કે એણે ફૂલટાઈમ હાજર રહેવું. અમુક ડ્યુટી સોસાયટીના વોચમેનને સોંપી હતી. નજીકનાં જે સગાં અમદાવાદમાં વસતાં હતાં એ દરેકને અઠવાડિયાના એક એક દિવસ ફાળવી આપ્યો હતો. એમણે નિર્ધારિત દિવસે એકવાર આવીને ખબર કાઢી જવી. રૂબરૂ આવવું કોઈ સંજોગોમાં શક્ય ન હોય તો એટલીસ્ટ ફોન કરવો. ઉપરાંત, ફેમિલી ડોક્ટર તો મિત્ર જેવો હતો. કરિયાણાની દુકાન વાળાને કહી રાખ્યું હતું—

આ યાદીમાં કોઈના દીકરાનો સમાવેશ નહોતો થયો. વિષ્ણુએ એ વિશે ફરિયાદ ન કરી; સહજતાથી, કશ્યપના પહાડની સામે પોતાની ફૂલપાંખડી મૂકી દીધી, ‘હું દરરોજ ઓફિસેથી છૂટીને આવીશ, મામા. જરૂર હશે તો નોકરીમાં રજા મૂકીને અહીં રહીશ.’

‘તું તો છે જ, ટેકન ફોર ગ્રાન્ટેડ.’

કશ્યપ જે અર્થમાં બોલ્યો હોય તે, વિષ્ણુને એ શબ્દો સામે વાંધો નહોતો. બિલકુલ સાચું. મામા માટે એ ટેકન ફોર ગ્રાન્ટેડ જ હોય. અને, કશ્યપની યાદીમાં એનું નામ નહોતું એ યોગ્ય જ હતું, એ આવી કોઈ યાંત્રિક વ્યવસ્થાનો ભાગ હોઈ શકે નહીં.

બધાંને આવજો કરી નીકળ્યો. બૂટમાં પગ નાખ્યા. મામા એની પાછળપાછળ આવ્યા. ઓટલાનાં પગથિયાં ઊતરી કંપાઉન્ડમાં ઊભો રહ્યો. રજા લઉં, મામા મામા કંઈ બોલ્યા નહીં. આજુબાજુ, ઉપર એમ ડાફરિયાં મારતા હતા. કંઈક ખોવાયું હોય એમ.

‘શું થયું, મામા?’

‘સરખી બાંધ હીંચકા પર બેસીને.’

‘બૂટની દોરી; સરખી જ બંધાઈ હતી. હીંચકા પર મામા ગોઠવાયા. એ એમની પાસે બેઠો. થેલો બાજુમાં મૂક્યો. ખુલ્લી હવામાં સારું લાગ્યું. આટલા વિસામની જરૂર હતી.’

‘દસ હજાર આજના હિસાબે ઓછા ગણાય.’

‘બે જણને કેટલું ખાવા જોઈએ, મામા?’

‘આમ જોવા જઈએ તો બધા મનના ખેલ છે, ભઈ. હું સુરતમાં હતો ત્યારે, તને શી વાત કરું, પગાર આખો સાતસો રૂપિયા. એમાંથી અઢીસો ઘરભાડાના જાય. પલ્લવી ચોથી-પાંચમીમાં અને કશ્યપ બાલમંદિરમાં. એમની ફી, યુનિફોર્મ, સ્કૂલે જવા આવવા માટે ઘોડાગાડી, એ જમાનામાં આજની જેમ સ્કૂલબસ કે રિક્ષા નહોતી. હવે તું કહે, માણસ કરકસર કરે, ખર્ચમાં કાપ મૂકે, તો ક્યાં મૂકે? બચ્યાંને તો બાપડાંને જે જોઈતું હોય તે જોઈએ જ. દૂધ, કપડાં-’

‘કાપ પેટ ઉપર મૂકવો પડે.’

‘બે જોડી નવાં પેન્ટ-શર્ટ વગર ચાલે એવું નથી, પણ હમણાં છ-આઠ મહિના ખેંચી કાઢો, દિવાળી ઉપર વાત, ભાઈબંધો સાથે હોટેલ-રેસ્તોરાંમાં જવાનું બંધ નહીં તો ઓછું કરો. રિક્ષા પાછળ પૈસાનો ધુમાડો કરો નહીં.’

અહીં મામા ઉત્તેજનાથી આંગળાંના ટચાકા ફોડવા લાગ્યા, ‘આજે કોઈને કહેવા જઈએ તો ગાંડામાં ખપીએ, પણ શું થાય! માણસ છીએ, જીવવું તો પડેને?’

‘જીવવું જ પડે.’

‘એક વાર બન્યું એવું, સાહેબ, કે બેન્કમાં કોઈ સમાચાર લાવ્યું! શનિવારે રાજશ્રી ટોકીઝમાં તલત મહેમૂદનો પ્રોગ્રામ છે. કોનો?’

વિષ્ણુએ હોંકારો પૂર્યો, ‘તલત મહેમૂદનો.’

એને થયું, હવે જામી! બીજું બધું તો ઠીક છે, ચાલ્યા કરે; કોઈ પણ બહાને થોડું સંગીત દાખલ ન કરે તો મામા નહીં.

‘કોઈને કહ્યા વગર ચૂપચાપ આપણે ઊપડ્યા અને પહોંચ્યા રાજશ્રી ટોકીઝ પર. એડવાન્સ બુકિંગ ચાલતું હતું. ભાવ વાંચ્યા: લોએસ્ટ ટિકિટના પચાસ રૂપિયા. કેટલા?’

‘એ જમાનામાં પચાસ બહુ કહેવાય, મામા.’

‘ક્યૂમાં ઊભા રહેવાની હિંમત નહોતી. બીજી બાજુ, કહીં ઓર ચલ-એવું બોલીને હેંડતા થઈ જવા માટે ચરણ સાથ આપતાં નહોતાં. તું એ દેશ્યની કલ્પના કર, વિષ્ણુ. રાત પડવા આવી છે અને તારો આ મામો દૂર સાઈકલ-સ્કૂટરના પાર્કિંગ પાસે અંધારામાં એકલો ઊભો છે. ફિર વોહી શામ, વોહી ગમ, વોહી તન્હાઈ- બધું સાચું, લેકિન પચાસ રૂપયે આયેંગે કહાં સે? તસવીર બનાતા હું, પણ ક્યાંથી બને? એ માટે નાણું જોઈએ. હવે, એક નિયમ છે, વિષ્ણુ, કટોકટીની ઘડીએ મદદ કરવા માટે સ્વજન આવે જ. મોટા ભાઈ આવ્યા, અંધારામાં એમનો ચહેરો દેખાયો.’

મૃત મોટા મામા, જે આટલાં વર્ષ પછી પણ બાને અડધી રાતે પથારીમાંથી બેઠી કરી દેતા હતા. ઊઠ; ઊંઘે છે શું?

‘હું હાઈ સ્કૂલમાં અને મોટા ભાઈ કોલેજમાં. એક સાંજે સૂર્યાસ્ત સમયે અમે ધાબે ઊભા હતા. મારાથી બોલાઈ ગયું કે ભઈ, સાંજ કેવી છે! તત્ક્ષણ, પશ્ચિમ ક્ષિતિજ પરથી દષ્ટિ હઠાવ્યા વગર એમણે કહ્યું, તલત મહેમૂદની ગઝલ જેવી.’

‘વાત પૂરી થઈ ગઈ!’

‘એ તલત મહેમૂદ સ્વયં સદેહે પધારે અમારા સૂરતમાં અને આ તારો મામો અભાગિયો-’

‘પચાસ ખર્ચી નાખ્યા?’

‘અહીં એક રસિક કઠણાઈ આવે છે. મનસુખ ગોસ્વામી, અમારો કેશિયર; જૂનાં ગાયનોની એની બીમારી મારા કરતાંયે વધારે ગંભીર, સનેપાત જેવી.’

‘બે ટિકિટ ફડાવી?’

‘મનમાં ગણિત ગણ્યું કે બેન્કમાં બપોરની ચા બાર મહિના સુધી ન પીવી.’

‘વિષ્ણુ-’ અંદરથી બૂમ સંભળાઈ, ‘નીકળી નથી ગયો ને?’

ટિકિટો લેવાઈ પણ કાર્યક્રમ હજુ બાકી હતો.

સ્ફૂર્તિથી પગથિયાં ઊતરતો કશ્યપ આવ્યો.

‘બે ઘડી બેઠો’તો, મામા પાસે.’

‘આ જોજે-’

કશ્યપના હાથમાં પ્લાસ્ટિકની થેલીમાં વીંટાળેલું કંઈક હતું.

‘શું છે?’

‘તું પહેરી જો. લગભગ નવા જેવા છે.’

કંઈ સમજ ન પડી. થેલી ઉઘાડીને જોયું. બૂટ હતા. સ્પોર્ટ્સ શૂઝ.

‘બે-ત્રણ વર્ષથી પડ્યા છે પણ વપરાતા નથી. મારે બીજી ત્રણ પેર છે.’

વિષ્ણુ ઊંધું ઘાલીને બેસી રહ્યો. મામાની સામે જોઈ શક્યો નહીં. હજુ બેઠા છે રાજશ્રી ટોકીઝમાં, મિત્ર મનસુખ ગોસ્વામીની સાથે. ત્યાંથી ખસ્યા નથી. આંખોનાં પાણીમાં તલત મહેમૂદ તરે છે. ગાયકની સ્થિતિ પણ એના ભક્ત કરતાં જુદી કેવી રીતે હોઈ શકે? સ્ટેજ પર માઈકોફોનની સામે ઊભા છે. ગાવું છે, ગળું ખંખેરે છે. બધું તૈયાર છે : શબ્દ છે, સૂર છે, પણ સ્વર નીકળતો નથી.

આમતેમ ફેરવીને જોયા, હળવેથી પોતાના જૂના કાઢ્યા અને આ નવા પહેર્યા, દોરી બાંધી, આ બધી ક્રિયા માટે એને ઊંચું જોવાની જરૂર પડી નહીં.

મામાએ અભિપ્રાય આપી દીધો, ‘મોટા છે. વિષ્ણુ માટે નકામા.’

‘તું લઈ તો જા. મોચીને બતાવજે. આજકાલ રસ્તાની બાજુમાં બેસે છે એ કારીગરો ઉસ્તાદ હોય છે. એમની પાસે બધા આઈડિયા હોય. ગમે તેમ કરીને તારા પગમાં ફિટ કરી આપશે. તળિયે નવી સખથળી નાખે એટલે બૂટ આપોઆપ એક નંબર નાના થઈ જાય. પછી, તારાં આ મોજાં ન ચાલે, સ્પોર્ટ્સ સોક્સ આવે છે, જાડાં, થિક-’

‘એ બધું થશે, કશ્યપભાઈ.’

કશ્યપનું કામ પૂરું થયું. ઉતાવળમાં તો હતો જ; એ ઝપાટાબંધ જતો રહ્યો.

થોડી વાર હીંચકાનાં કડાંનો ક્રિયૂડાટ સંભળાયે ગયો.

વિષ્ણુ ઊભો થયો. એનો થેલો ખભે ભરાવ્યો. બૂટવાળી થેલી હાથમાં લીધી. ચાલ્યો. ગેટ આગળ બન્ને ઊભા રહ્યા, વિષ્ણુ ગેટની બહાર અને મામા અંદર.

‘જાઉં, મામા.’

મામાએ પાછળ નજર કરી લીધી અને ધીમેથી બોલ્યા, ‘સોસાયટીના નાકે મ્યુનિસિપાલિટીનો ડબો છે.’

વિષ્ણુ હસ્યો, ‘તે?’

‘ફેંકી દેજે.’

‘ના, મામા. રિપેર કરાવીને પહેરીશ. મારે બે વર્ષ નીકળી જશે.’

By Jim Tsinganos

યુગ-સંદર્ભ

ધીરુભાઈ ઠાકર

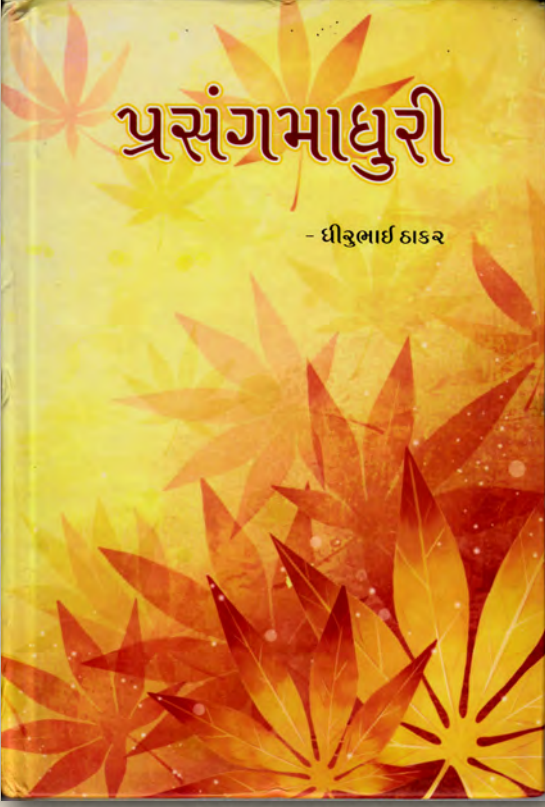
ગાંધીજી અને પાંચ સાક્ષરો : ભૂમિકા

સાહિત્યના ઇતિહાસકાર અને વિવેચક-
સંશોધક ધીરુભાઈ પ્રેમશંકર ઠાકર
(૧૯૧૮-૨૦૧૪) પાસેથી નાટક-
પ્રવાસકથા-સ્મરણકથાનકો પણ મળ્યાં છે.

એમના, 'ગાંધીજી અને પાંચ
સાક્ષરો(૨૦૧૨)' પુસ્તકની ભૂમિકા રૂપે
લખાયેલું આ પ્રકરણ યુગના સંદર્ભને
ઇતિહાસકારની વિશેષ દૃષ્ટિથી આલેખે છે.

માનવજાતિની ચઢતીપડતીના રંગ ઇતિહાસમાં દરેક સદી ઝીલતી આવે છે. દેશે દેશે તેના ઓછાવત્તા સંસ્કાર જોવા મળે. ભારતમાં વીસમી સદીનો પટ સાંસ્કૃતિક તથા રાજકીય સંઘર્ષ અને સંવાદની વિવિધરંગી છાપથી અંકિત થયેલો હતો. એ સદી દરમિયાન ભારતની પ્રજાની સંસ્કૃતિનાં મૂળિયાં હાલવા લાગે એવું અસાધારણ પરિવર્તન થઈ રહ્યું હતું. એ પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સંઘર્ષનું પરિણામ હતું. ધર્મ, સમાજ, રાજ્ય અને સાહિત્ય – એમ સર્વ મુખ્ય ક્ષેત્રોમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ-સંસ્કાર-સંઘટ્ટનની ઊંડી અસર પડી હતી. ખૂબીની વાત એ હતી કે એ ક્ષત્રોને ખેડી પ્રકાશિત કરનાર ગાંધીજી, જવાહરલાલ નહેરુ, સરદાર વલ્લભભાઈ, સુભાષચંદ્ર બોઝ, રવીન્દ્રનાથ, રાધાકૃષ્ણન્ અને શ્રી અરવિંદ જેવા અપ્રતિમ પ્રતિભાવાળા મહાનુભાવો ભારતમાં એક જ સમયફલક પર ઊપસી આવ્યા હતા. પ્રજાની – ખાસ કરીને શિક્ષિત સમુદાયની વિચારસૃષ્ટિ પર એમની ઘેરી અસર પડી હતી. પ્રજાનાં વિચારવર્તન પર ઉચ્છેદક, સંરક્ષક અને સમન્વયાત્મક સંસ્કારબોધ રૂપે એની ત્રિવિધ અસર થઈ હતી.

આ કાન્તિ-સંસ્કાન્તિનું પ્રતિબિંબ બીજાં ભારતીય સાહિત્યોની માફક ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ પડ્યું હતું. ઓગણીસમી સદીના સાહિત્યમાં પ્રતિફલન પામેલું -સાંસ્કૃતિક સંઘટ્ટન વીસમી સદી દરમિયાન અનેક પરિણામોમાં પ્રવર્ત્યું હતું. સુદીર્ઘ મંથનને અંતે સાંપડતા માખણના ગોળા જેવી મહાનવલ 'સરસ્વતીચંદ્ર' (૧૮૮૭-૧૯૦૫) આ વિશાળ સંસ્કાર-સંઘટ્ટનનું મૂર્ત કલારૂપ છે. તેના સર્જક ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી (૧૮૫૫-૧૯૦૭), કલમના પ્રભાવથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કારપ્રવાહને રોકવા મથનાર છોડ ગુજરાતમાં રોપનાર નરસિંહરાવ દિવેટિયા (૧૮૫૯-૧૯૩૭) આ અરસાની સાક્ષરપેઢીના તેજસ્વી પ્રતિનિધિઓ હતા. (અહીં 'સાક્ષર' શબ્દનો અર્થ 'પંડિત', 'વિદ્વાન' એવો કરીએ છીએ.)

ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસમાં આ સાક્ષરપેઢીનું પ્રદાન મોટું અને મહત્ત્વનું ગણાય છે. ટૂંકા સમયગાળા (૧૮૮૫-૧૯૨૦) દરમિયાન તે પેઢીના વિદ્વાનોએ ભરચક સર્જનપ્રવૃત્તિ કરીને ગુજરાતી ભાષાનું વિપુલ ખેડાણ કરેલું છે. તેથી એ સમયપટ ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો સુવર્ણયુગ કહેવાય છે.

આ યુગના અનેક કવિઓ અને પંડિતોનાં માનસ અને વ્યક્તિત્વનું ઘડતર પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં પરસ્પર સંઘર્ષ પામતાં સંસ્કારબળો વડે થયું હતું. તેમણે ધર્મ, સમાજ અને સંસ્કૃતિના હાર્દ સુધી પહોંચીને તે સમય ચાલતા સંઘર્ષનું નિદાન કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ પેઢીએ નવી પેઢીને પશ્ચિમના અંધ અનુકરણમાંથી છોડાવીને સ્વસંસ્કારના પુનરુત્થાન(renaissance)નો પણ અનુભવ કરાવ્યો હતો. ઉચ્ચ જીવનદૃષ્ટિ અને અનોખી સર્જનશક્તિ સાથે ઉદય પામેલી આ પેઢીમાં તેના પ્રતિનિધિ ગણાયેલ ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ અને નરસિંહરાવ ઉપરાંત મન:સુખરામ ત્રિપાઠી, આનંદશંકર ધ્રુવ, કેશવલાલ ધ્રુવ, બળવંતરાય ઠાકોર, કવિ કાન્ત, કવિ ન્હાનાલાલ, ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી, રમણભાઈ નીલકંઠ વગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ મહાનુભાવોએ પોતાની રીતે સમકાલીન સંસ્કારબળોને ઝીલ્યાં, પચાવ્યાં અને પડકાર્યાં હતાં. તેમ કરવમાં

સંરક્ષક અને સુધારક એમ બે ફાંટા પડ્યા હતા. પહેલો ફાંટો મણિલાલ અને ગોવર્ધનરામનો – અદ્વૈતવાદીઓનો અને બીજો નરસિંહરાવ અને તેમના સમર્થક મિત્ર રમણભાઈ નીલકંઠનો – દ્વૈતવાદીઓનો. ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલ પોતાની રીતે જ્યારે આર્યસંસ્કૃતિના સુભગ અંશો પ્રત્યે પ્રજાનું ધ્યાન દોરી રહ્યા હતા ત્યારે નરસિંહરાવ અને રમણભાઈ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રકાશમાં હિંદુ ધર્મ અને સમાજની હળવી યા ગંભીર ટીકારૂપે સમાજસુધારાનો ઉપદેશ આપતા હતા. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો, એક તરફ પૂર્વ નર્મદ અને મહીપતરામ-કરસનદાસ આદિનું કાર્ય નરસિંહરાવ- રમણભાઈ દ્વારા આગળ વધે છે તો બીજી તરફ ઉત્તર નર્મદનું કાર્ય મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ તથા આનંદશંકરનાં લખાણોમાં વિકસતું રહીને તેનું પરિશુદ્ધ સમન્વિત સ્વરૂપ ગાંધીવિચાર ને ગાંધીજીવનમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ગાંધીજીના આગમન અને પુરુષાર્થે ભારતીય સંસ્કૃતિના પટ પર ચમત્કારિક અસર કરી હતી. તેનો પ્રભાવ ગુજરાતના સાહિત્ય અને સર્જકો પર પડે તે સ્વાભાવિક છે. ગાંધીજી હતા તો બળવંતરાય અને આનંદશંકર જેવા સાક્ષરોના સમવયસ્ક, પરંતુ તેમનું જીવનકાર્ય ગુજરાતની અને ભારતની સરહદો પણ ઓળંગી ગયું હતું. 'સત્યં પરમં ધીમહિ'નો ધ્યાનમંત્ર મણિલાલ અને આનંદશંકરે રાખ્યો હતો ખરો; પરંતુ મૂર્ત આચરણ દ્વારા તેનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું ગાંધીજીએ. પોતાને ઈષ્ટ સત્ય અને અહિંસાના આદર્શનું સમર્થન તેમણે હિંદુ ઉપરાંત જૈન અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાંથી મેળવ્યું હતું. સર્વધર્મસમન્વય અને માનવપ્રેમની વિશાળ ભાવના એ સિદ્ધાંતના સ્વાભાવિક નિગમનરૂપે તેમને પ્રાપ્ત થઈ હતી. એ રીતે ગુજરાતમાં થયેલ ધર્મમંથન-ધર્મચિંતનનું સર્વોચ્ચ બિંદુ ગાંધીજીના ધર્મમય જીવનમાં જોવા મળે છે.

ધર્મનો રાજકારણ, અર્થકારણ અને સમાજકારણમાં તેમણે કરેલો વિનોયોગ અભૂતપૂર્વ હતો. સામૂહિક સત્યાગ્રહનો પ્રથમ પ્રયોગ તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં કર્યો. તેમાંથી દુનિયાને એક પ્રબળ સમાજોપયોગી શસ્ત્ર પ્રાપ્ત થયું. એ સત્યાગ્રહના શસ્ત્રે ભારતની પ્રજાને પરદેશી શાસકોની સામે માથું ઊંચકવાનું બળ આપ્યું અને આઝાદી હાંસલ કરી આપી; એટલું જ નહિ, સમગ્ર માનવજાતિને માટે અણુયુગનાં ભયાનક શસ્ત્રો સામે ટકી રહેવાનો સધિયારો શોધી આપ્યો.

આગલા સૈકામાં દેશભક્તિનાં બીજ વવાયેલાં તેમને ભારતમાં વીસમી સદીમાં વિશાળ રાષ્ટ્રભાવના રૂપે પલ્લવિત કરી આપનાર ગાંધીજી હતા. તે ભાવનાથી પ્રેરિત આંદોલનોએ તેમ જ ગાંધીજીના અદ્ભુત વ્યક્તિત્વે ભારતમાં નવયુગનું સર્જન કર્યું. તેણે ગુજરાતી જ નહિ, ભારતની તમામ ભાષાઓના સાહિત્ય પર ઊંડી અસર પાડી છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધીયુગનો પ્રારંભ ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી સ્વદેશ કાયમને માટે આવ્યા ત્યારથી થયો ગણાય છે. પણ તેમના વ્યક્તિત્વ અને પુરુષાર્થની સુવાસ ગુજરાત, મુંબઈ અને મહારાષ્ટ્રના રાજકીય તથા સામાજિક અગ્રણીઓને વહેલી આવી હતી. તેથી તો ગાંધીજી મુંબઈ બંદરે ઊતર્યા ત્યારે સમાજના અગ્રવર્ગે તેમના આગમનને ઉમળકાથી વધાવ્યું હતું.

ગાંધીજી કોઈ પણ ભાષાના મોટા ગજાના સાહિત્યકારને હંફાવે તેવો અને તેટલો સાહિત્ય-જથ્થો વારસામાં મૂકી ગયા છે; છતાં તેમનામાં કદી કોઈ પ્રકારની સાહિત્યિક મહત્વાકાંક્ષા જાગી ન હતી. સાહિત્યનો પોતાનો સત્ય અને અહિંસાના કાર્યક્રમને માટે ઉપયોગ કરે; પણ શોખ કે આનંદને ખાતર સાહિત્યના સેવનમાં તેઓ માનતા નહોતા. ગુજરાતી સાહિત્યના પટ પર એક એ જ એવા લેખક થઈ ગયા, જેમણે દેશભરના સાહિત્ય અને જીવન પર યુગસ્વામી તરીકે અસર કરી છે. નર્મદ કે ગોવર્ધનરામને જે અર્થમાં આપણે સાહિત્યના ઇતિહાસમાં યુગંધર તરીકે ઓળખીએ છીએ તેના કરતાં ઘણા વ્યાપક અર્થમાં તે બિરુદ ગાંધીજીને બંધ બેસે છે.

તેમના વિચારો અને કાર્યક્રમોએ પ્રજાના જીવન પર મૂલગામી અસર કરી હતી. સાહિત્યક્ષેત્રે થયેલી અસર વાયુમંડળ જેવી સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક સ્વરૂપની હતી. રાષ્ટ્રની મુક્તિ અને નવનિર્મિતિને માટે તેમણે જે સર્વગ્રાહી યોજના ઘડી હતી તેને અંગે દેશભરમાંથી વિવિધ ક્ષેત્રના નિષ્ણાતો આવી મળ્યા, તેમાં કેટલાક સાહિત્યસેવકો પણ હતા. આવા અંતેવાસીઓમાં કાકા કાલેલકર, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, વિનોબા ભાવે, સ્વામી આનંદ, મહાદેવ દેસાઈ, નરહરિ પરીખ, જુગતરામ દવે, નારાયણ દેસાઈ અને બીજા અનેક હતા. ગાંધીશાસનને અનુસરનારા આ લેખકો પોતપોતાના વ્યક્તિત્વનો ઉન્મેષ સ્વતંત્રપણે સાહિત્યસર્જનમાં દર્શાવી શક્યા છે. તેમાં ગાંધીવિચાર કે શૈલી બાધક થયાં નથી.

પરંતુ અહીં એ લેખકોની વાત પ્રસ્તુત નથી. તે સિવાયના વિશાળ લેખક-સમુદાયમાંથી પાંચ મુખ્ય સાક્ષરોને લઈને તે દરેકનો ગાંધીજી સાથેનો સંબંધ તપાસવાનો અહીં ઉપક્રમ રાખ્યો છે. તે માટે નરસિંહરાવ, આનંદશંકર, બળવંતરાય, ન્હાનાલાલ અને કનૈયાલાલ મુનશીને પસંદ કર્યા છે. તે દરેકનાં ઘડતર, માનસ, સર્જન અને વ્યક્તિત્વનો ગાંધીજીના વિચાર અને વ્યક્તિત્વ સાથે કેવો મેળ હતો અને તે નિમિત્તે પરસ્પર ભાવ-પ્રતિભાવ કેવા પ્રગટ થતા હતા તેનું નિરીક્ષણ કરવાનો અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે. તેને પરિણામે ગાંધીજીની ઉદાર, અહિંસક, કરુણાભરી દષ્ટિ સમક્ષ દરેક લેખકનું બાહ્યાન્તર ‘સ્કીનિંગ’ થતું જાય છે. આ રસપ્રદ પ્રક્રિયા વાસ્તવિક જીવનની ભૂમિ પર થતી હોવાથી દરેકને વત્તેઓછે અંશે મહાત્માના સદ્ભાવપૂર્ણ પ્રેમામૃતનો લાભ મળે છે. સાહિત્યિક પરિસરની મર્યાદામાં ગાંધીજી સાથેના સંબંધનું નિરૂપણ હોવાથી આ સાક્ષરોના સાહિત્યકાર્ય સાથે તેમના અંગત જીવનની વિગતો આવે છે તે તેમના વ્યક્તિત્વ અને સાહિત્યના સમ્યક્ દર્શનમાં ઉપકારક થશે એવી આશા છે. સહૃદયોને તે રસપ્રદ લાગશે એવી શ્રદ્ધા છે.

[પ્રસંગમાધુરી, ૨૦૧૨-માંથી, લેખકના ‘ગાંધીજી અને પાંચ સાક્ષરો’ પુસ્તકનો ભૂમિકારૂપ લેખ]

મધ્યકાલીન પદ

નરભેરામ

નાણું આપે નરભો રે...

૧૮મી-૧૯મી સદીના મધ્યકાલીન વૈષ્ણવ કવિ નરભેરામની ઊંડી કૃષ્ણભક્તિ એમનાં પદોમાં વિનોદ-કટાક્ષથી રજૂ થઈ હોવાથી ઉમાશંકર જોશીએ એમને 'હસતા સંત કવિ' કહેલા.

તીર્થ સ્થાન ડાકોરમાં પ્રવેશ-કર માગવામાં આવતાં જ અકળાતા કવિ-ભક્ત ભગવાનને સણસણતો ઠપકો આપે છે – 'લ્યો, નાણું આપું છું, વાપરજો!' એટલું કહીને ન અટકતાં એ કહે છે કે 'ગાંઠે બાંધજો તાણી રે' આ પૈસા માગનાર ઈશ્વર સમૃદ્ધ છે— 'ધોળી ધજા વાળા' છે એ કટાક્ષ પણ માણવા જેવો છે. 'તલમાં તેલ નથી' એટલે કે મારી પાસે આપવા જેવું કશું જ નથી. 'હરિ હરિ જપ માળા' પંક્તિમાંનો દ્વિ-અર્થી સુંદર શ્લેષ બે વાર વાંચવાથી આબાદ પકડાશે...નરભેરામ એટલે નિર્ભયરામ એમ કહેવાનું મન થઈ જશે.

નાણું આપે નરભો રે, વાવરજો છોગાળા;

ગાંઠે બાંધજો તાણી રે, ધોળી ધજાવાળા.

કપટી કેશવ જાણત તો શાને આવત પચાસ જોજન?

સાંભળ્યું શ્રવણે, સાધુને છાપે છે, માટે મળવા ધસ્યું મન;

દરશન ઘોને રે દૂર કરી પાળા. નાણું○

ભેખ દેખીને અજર નથી કરતા, છાપ આપો છો હરિ;

પાઘડી ભાળી છાપ ખાળી છબિલા, પરીક્ષા તો એવી કરી!

સમસ્યા લેજો સમજી રે, જે કહી કાનડ કાળા! નાણું○

હારો છો જનથી નથી હરવાતા, માટે હરિ! હઠ મેલ,

કહે નરભો છોટાલાલ પરતાપે, નથી એ તલમાં તેલ;

લેવાનું મુજ પાસે રે, હરિ હરિ જપ માળા! નાણું○

સમય-ચિત્ર

કાલિદાસ શેલત

જમણવાર

ન્યાતનું મહાજન એકંદરે ન્યાત પર સારો કાબૂ રાખતું. ઘણુંખરું તટસ્થ નિર્ણયો થતા. ખાસ કરીને જમણવાર ન્યાતની મંજૂરી વિના થતી નહીં. સમસ્ત ખેડાવાળ જ્ઞાતિમાં – બહારગામ સમેત-લાગટ તેર દિવસ સુધી મરણ ન થયું હોય તો જ જમણવાર થઈ શકે. જ્ઞાતિ મોટી એટલે આવું તો ભાગ્યે જ બને, તેથી ન્યાતનું પંચ મળે ત્યારે જમણવાર કરવાની ઇચ્છા રાખનાર વ્યક્તિ ન્યાતના શ્રેષ્ઠીઓને વિનંતી કરી કહે કે ‘સમસ્ત ન્યાતને જમાડવાની મને રજા આપશો.’ ન્યાત નોતરીઆને પૂછી મરણ બાબત ખાતરી કરી લે, અને એ પછી જ જમણવારની ઇચ્છા રાખનારને રજા આપે. જમણવારનો મુમુક્ષુ શ્રેષ્ઠીઓને ફરી વંદન કરીને પાટે પધારવા વિનંતી કરે.

આ બધું નક્કી થતાં રાત્રે આઠ-નવ વાગી જાય. કેટલીક વાર તો જમણવારોના ઘણા મુમુક્ષુઓ વારાફરતી ઊભા થઈ જાય અને લાગલાગટ દસબાર જમણવાર એક પછી એક, રોજ થાય. ન્યાતમાં કોઈનું મરણ થાય તો પરવાનગી રદ થવાની શરતે લાગટ મંજૂરી પણ અપાય ને આમ રોજ રમઝટ ચાલે.

એ જમણવાર કોઈ સાધારણ કામ નહોતું. આખી ન્યાતનો પુરુષવર્ગ જમવા જાય, પરણેલી છોકરીઓ ન જઈ શકે. ફક્ત જમણ કરનારને જેની સાથે વહેવાર હોય તેમનાં ઘરની સ્ત્રીઓ જ જમવા જઈ શકે, પણ તે બીજી પંગતમાં. પહેલી પંગતમાં માત્ર પુરુષો અને છોકરાંઓ. જમણવાર મોટેભાગે ખાંડના છૂટા ચૂરમાની જ હોય. ક્વચિત શીરાપુરીની. પહેલાના જમાનામાં, એટલે કે ૧૯મી સદીના અંત ભાગમાં પચાસ-સાઠ મણ ચૂરમાની જમણવાર થતી. પછી ઘટતી ઘટતી ચાળીસ મણ પર આવી. એવી ઘણી જમણવાર હું જમ્યો છું. ખેડાવાળની જમણવાર એનું સર્વોત્તમ ભોજન. એની વ્યવસ્થા જોઈને અજાણ્યાઓ તો તાજજુબ થઈ જાય.

જમણવાર નક્કી થાય કે તરત જમાડવા ઇચ્છુક આડોશી-પાડોશી, વૃદ્ધો, પ્રૌઢોને ખબર આપે. ખેડૂતો ગાડાં જોડીને હાજર થઈ જાય. ૫૦ મણ ઘઉં લોટ દળાવવા માટે તોળીને ગાડામાં ભરે. ગાડામાં એક માણસ નગાડું લઈને બેસે, મહોલ્લાને નાકે ઊભો રહી જણાવે કે, ‘ઘઉં દળવા સે, ઘઉં લઈ જજો!’ ઘઉં તો ત્યારે હાથે દળવાના, યાંત્રિક ઘંટીનું નામ નહીં. જમણવારની ખબર

હિમાંશી શેલતે સંકલિત કરી આપેલાં, એમના દાદા અને સુરતના પ્રતાપ વર્તમાનપત્રના જાણીતા તંત્રી કાલિદાસ શેલત (૧૮૯૪-૧૯૬૯)નાં થોડાં સંસ્મરણોમાંથી વીસમી સદીના આરંભ કાળનું એક લાક્ષણિક ને વિસ્મયભર્યું સામાજિક દસ્તાવેજી ચિત્ર તથા કુટુંબ-ચિત્ર મળે છે.

એમાંનો એક વિલક્ષણ, અને આજે રમૂજભર્યો જણાય એવો પ્રસંગ અહીં મૂક્યો છે.

થોડાં સ્મરણો

કાલિદાસ શેલત

ગામમાં થઈ ચૂકી હોય એટલે ઘઉં દળનારી સ્ત્રીઓએ કેટલા દળવા તે નક્કી કરી રાખ્યું હોય. ગાડું આવે કે તરત ટોપલા લઈને એ આવે. જેટલા માગે એટલા તોળી આપવાના. એ રીતે રાતોરાત ઘઉં દળાઈ જાય. સવારે એ જ ગાડાં મહોલ્લે મહોલ્લે ફેરે અને દળાયેલા ઘઉંનો લોટ ગાડામાં ભરાય. દળવા આપતી વખતે ઘઉં તોળવાના પણ લેતાં લોટ તોળવાનો નહીં. અરસપરસ પૂરો ભરોસો. દળનારાંયે બગાડ થવા ન દે, આ તો બ્રહ્મભોજન માટેનું ધાન્ય એટલે એમાંથી કશું લઈએ તો પાપામાં પડાય એવી માન્યતા.

સવારે દસ વાગ્યામાં લોટ આવી જાય પણ તે પહેલાં પાંચ વાગ્યાથી જમણવાર કરનારને ત્યાં જાણે મોટો ઉત્સવ. સગાંસંબંધી, આડોશી-પાડોશી નાહી-ધોઈને આવ્યાં જ હોય. બે-ત્રણ કલાકમાં ન્યાતનાં મોટાં વાસણોના ઢગલાં એકઠાં થઈ જાય. પાણી ભરનારા, વાસણ માંજનારા, ફેરોફાંટો ખાનારા – બધા જ આવી પહોંચે. સવારે ઘીના પરખંદાઓ ઘી લેવા જાય. શિયાળો હોય તો ચૂરમાથી દોઢું ઘી વપરાય એ ગણતરીએ ૪૦ મણના ચૂરમા માટે ૭૦થી ૮૦ ડબ્બા ઘી

આવી જાય. ઘીમાં જોવાનું નહીં, ભેળસેળની તો વાત જ ક્યાં?

છૂટા ચૂરમા અને ઘીના જમણમાં શાકની પંચાત નહીં. ઘણુંખરું એક જ શાક હોય, ક્યારેક બે હોય. રાયતું હોય, લયકો દાળ અને ખાટી દાળ તો હોય જ. લયકો દાળનું અજમાણું થાય, એટલે કે તરબતર ઘીની વાડકીમાં જ ભાત નાખવાનો ને તેમાં લયકો દાળ ચોળીને ખાવાની. કઠીની જગાએ એમાં ખાટી દાળ નાખવાની. આ અજમાણાંનો સ્વાદ વિશિષ્ટ, જેણે ખાધાં હોય એ જ જાણે ! ખાટી દાળનો મઘમઘાટ તો દૂરથી પરખાય. તે દિવસે કુશળ રસોઈ યાની દેખરેખ હેઠળ જ રસોઈ થાય. ચીજો ઓછી પણ સંપૂર્ણ સ્વાદિષ્ટ જ બનાવવાની. રસોઈયા જમણવારને પોતાની રાંધણકળાનું પ્રદર્શન માને.

શાકભાજીનાં ગાડાં આવે. ઘરના આંગણામાં જાજમો પાથરી હોય. પચાસ-સાઠ માણસો 'શાકપાંદડે' આવ્યા હોય. દોઢેક કલાકમાં બધું શાક તૈયાર થઈ જાય. સવારથી જ ઝાડુવાળા જ્યાં જમણવાર હોય ત્યાં ખૂણાખાંચા સાફ કરી દે. ખાળમોરી વગેરે ચોખ્ખાં થાય અને પાણી છંટાય. પહેલી મોટી પંગતમાં જ આશરે ત્રણ-ચાર હજાર પતરાળાં પડે. કેટલાયે ખાંચાઓ અને રસ્તાઓ પંગતોથી ભરાઈ જાય. પંગત પછી છેલ્લે પાટો ગોઠવી હોય, તેના પર ન્યાતના શ્રેણીઓની લાલ, લીલી ને સફેદ પાઘડીઓનો મેળો જોવા જેવો હોય !

પહેલી પંગત સાંજે મંડાઈ જાય. જાણીતા કર્મકાંડીઓ, વેદપુરુષોની પાટની નજીકમાં પંગત પડે. બધા જ વેદપુરુષો, મોટેભાગે, સ્વસ્થ રેશમી મુગટા કે પીતાંબર પહેરીને ઉઘાડે શરીરે ને ખુલ્લે પગે, ખભે ભીનો ટુવાલ નાંખીને, હાથમાં ચકચકતા, પાણી ભરેલા લોટા લઈને જમણવારમાં જતા હોય. નાહીને જ જમવા જવાનું એટલે કપાળમાં ભસ્મલેપન, હાથ, છાતી ને પેટપર ભસ્મના લીસોટા હોય. પંગત પડે એટલે વેદપુરુષોને કંકુની છાપ મારે ને ક્યારેક ફૂલહાર પણ પહેરાવે. સારાં ફૂલ ઉમરેઠમાં ન મળે, નડિયાદ, ડાકોર કે વડોદરાથી મંગાવવાં પડે. પડીઆ-પતરાળાં પછી અપોશન પીરસાય. પીરસનારા અનુભવી હોય, કોણે, ક્યારે, શું પીરસવું તેની સૂચનાઓ અપાય. પીરસનારાની સંખ્યા વિપુલ હોય એટલે અપોશનની જોડાજોડ ચૂરમુ ને સાથે જ છૂટું ઘી (વાડકી કે ઘીના પડીઆમાં) અને દાળ-શાક પણ હોય. કામ સ્ફૂર્તિથી થતું હોય, વેદપુરુષો મંત્રોચ્ચાર શરૂ કરે. પંગત સામસામી હોય એટલે એક પક્ષ બોલે ત્યારે સામો પક્ષ બોલતો બંધ થાય. એકના છેલ્લા બોલ સાથે જ બીજો પક્ષ ઉપાડી લે. ચરોતરનાં છૂટાં શુદ્ધ ઘી ખાધેલાં ગળામાંથી નીકળતો પહાડી અવાજ. એ વેદગાન, મંત્રોના શબ્દો ઉપરના સ્વરભાર અને ડાબા-જમણી, ઊંચા-નીચા થતા હાથનું તાલબદ્ધ ચલન, એમાં કશી ભૂલ નહીં. છેક નાભિના ઊંડાણમાંથી ધ્વનિ નીકળતો હોય અને એક જ શ્વાસભેર મંત્રનો ધ્વનિ લંબાતો હોય ત્યારે તો બોલનારના લમણાની રગો તગતગવા માંડે. ઘણે દૂર સુધી એ વેદગાન સંભળાતું હોય.

વેદમંત્રોની એ ધૂન દસેક મિનિટ ચાલે. નોતરીઓ આખી પંગતમાં ફરીને ખાતરી કરી લે, પિરસણ બરાબર છે કે કેમ, જોઈ લે. હવે સહુ ચૂરમાની થાબડી પર મારો ચલાવવા એકતાન હોય ત્યારે જમણવારના મુખ્ય યજમાનને પાટ આગળ બોલાવવામાં આવે. યજમાન બે હાથ જોડતા આવે, કુળગોર જળ મૂકાવે, ‘બ્રહ્માર્પણમ્ બ્રહ્મ હવિ:...'વિધિ પૂરો થાય પછી રસોઈઓ પોકારે કે બધે બધું પહોચ્યું છે, વરાપ આવી હોય તો વહેલા થાજો! ઘી ઠરવાની પ્રક્રિયા-વરાપ-આવે ત્યારે જ ઘી ખાવાની મઝા. લાડુ બનાવવાનો હોય અને વરાપ આવી ગયા પછી એને વાળવામાં ઢીલ થાય તો પછી લાડુ વાળવામાં ઉપાધિ. નોતરીઓ વરાપ આવ્યા પછી જમવાની રજા આપે ત્યારે જ જમણ આરંભાય. એ પહેલાં નાનું છોકરું જમવાનો આરંભ ન કરે. પાટે બેઠેલા શ્રેષ્ઠીઓની રજા પણ લેવાય. વેદપુરુષો અને મોટેરાઓ કહે, ‘પ્રાણલાલભાઈ, બેસીશું?’ જે તે વ્યક્તિઓ સંમતિ આપતાં કહે, ‘વહેલા થાઓ!.

પછી જમવાનું શરૂ થાય. દાળની માગણી વધારે હોય. એ જ જમણું રસાયણ, હાંડાની દાળમાં બધાં શાકોનો સ્વાદ આવી જાય. દાળના સબડકાનો એકમાત્ર અવાજ સંભળાતો હોય, કોઈને કશું માગવું પડે જ નહીં. જમનારનો પડીઓ ઊણો થાય કે દાળથી ભરાતો જ હોય. ધ્વનિ સંભળાય તે ‘દાળ તમારે દાળ’નો! અડધું જમાઈ રહ્યા પછી નોતરીઓ અને મુખ્ય રસોઈઓ ફરતા ફરતા પાટ પાસે આવે, વેદપુરુષો એમને જોઈને ‘વાહ, જીવરામભઈ, બહુ સરસ રસોઈ! રસોઈ તો જીવરામભઈની, એમના બાપ પણ એવા જ હોં ! જાણે ભગવાનનો અંકોટ, ઉપરથી દેવોની પણ દાઢ સળકે !’ રસોઈઓ ખુશ થાય, વિવેકથી કહે, ‘બધો આધાર જમાડનાર પર છે, માગ્યો સામાન મળે પછી શું? ખાનદાની તો એમની જ.’ વચ્ચે વળી કોઈ મોટેથી બોલે, ‘અને ઘીની જણસ ઉત્તમ ! આ પથ્થર જેવી થાબડી વળી ગઈ ! સવારથી સાંજ સુધીમાં આટલો સાહિત્ય ભેગો કરવાનો ને ૪૦ મણની નાત જમાડવી એ કંઈ ખાવાનો ખેલ છે? આ તો પુણશાળી બાપના પુણશાળી બેટા, ઘાસવટીઆં ઘરાં ! પૂર્વના પુણ્ય હોય તો જ ન્યાતની ગંગા આંગણે આવે !’ શો ઉમંગ ! આખી રાતનાં જાગરણ અને વહેલી સવારથી ઊભી કાછડીએ રહ્યા. પણ રસોઈ બહુ ઉમદા ! વાહ ! ધન્ય...’આમ ધન્યવાદ અપાય. વચનમાં દરિદ્રતા શી?

ચૂરમાને વિદાય મળે પછી જ ભાત કાઢવાની રજા મળે. થોડી જ ક્ષણોમાં ભાત પીરસાઈ જાય. એ જમી લીધા પછી જ હાથ ધોવાય. ખેડાવાળોની જમણવાર જોઈ નવાઈ લાગે. ત્રણ ચાર હજાર જમ્યા હોય, પણ છાંડ કે બગાડનું નામ નહીં. છાંડનારને ટકો દંડ પણ થતો. વધારે પડતું છાંડનારની ખબર નાતનો નોતરીઓ શ્રેષ્ઠીઓને આપે. શ્રેષ્ઠીઓ એવાઓને બોલાવે, ઉપદેશ આપે. દંડ તો માત્ર ટકો જ – ત્યારના ત્રણ પૈસા -હોય. પણ છાંડવું એ ન્યાતની રીતે ગુનો છે એનો ખ્યાલ આવે એટલા માટે દંડ થાય. જમવાની એ કડક શિસ્ત.

પહેલી પંગત જમી ઊઠે કે પંદર-વીસ જાજમવાળાઓ સામસામા છેડા પકડી પંગતમાં જઈ પહોંચે. પતરાળાં એમાં નાંખે. પંદરવીસ મિનિટમાં બધાં પતરાળા ઊંચકી લેવાયાં હોય. જગ્યા વાળીને ફરી પાણી છંટાય. શી ઝડપ ને કેવી કાર્યક્ષમતા ! કોઈને ટોકવાનું કે કહેવાનું નહીં. નક્કી થયા પ્રમાણે તે તે કામ કરનારા ખડા થઈ જ જાય. સહકાર કઈ વસ્તુ છે તેનો આવે પ્રસંગે ખરેખરો ખ્યાલ આવે. કાયદાના સહકાર અને ઐચ્છિક સહકારમાં કેટલો બધો તફાવત !

[‘થોડાં સ્મરણો’, કાલિદાસ શેલત, ૨૦૧૩-માંથી]

વિચાર-ચિંતન

પ્રતિબંધો વિરુદ્ધ વ્યક્તિગત આઝાદી

પ્રીતિશ નન્દી

એ જૂના દિવસોમાં સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેના સંબંધોની રંગબેરંગી તસવીરોવાળી ચોપડીઓને પોર્ન કહેતા. નસીબ સારું હોય ત્યારે અમને સ્ત્રીઓને કૃત્રિમ ઢબે સુંદર દર્શાવતાં ચિત્રો ધરાવતાં મેગેઝિનો જોવા મળતાં. જેમાં કેટલીક તસવીરો મેરેલિન મનરો, જેન મેન્સફિલ્ડ જેવી સ્ટારની હતી. એ પછી બૉ ડેરેક આવી, જાણે સૌંદર્ય અને પ્રેમની કોઈ દેવી હોય એમ તે ઘૂઘવતા સમુદ્રમાંથી બહાર આવતી. એકદમ પરિપૂર્ણ સૌંદર્ય. થોડાં વર્ષો પછી મેડોના આવી. આ તસવીરો અમને વિઝ્યુઅલ બાયોગ્રાફી જ લાગતી. આ બધી અદ્ભુત સ્ત્રીઓ હતી, લોકો તેને પોર્ન કહેતા પણ મને તેમાં કળા જોવા મળતી. અદ્વિતીય, અસામાન્ય, અદ્ભુત.

પુસ્તકોની વાત કરીએ તો હેનરી મિલરને મેં ક્યારેય પોર્ન રાઇટર તરીકે જોયા નથી. નવલકથા ‘ટ્રોપિક ઓફ કેન્સર’ અને એ પછી લખાયેલી ‘ટ્રોપિક ઓફ કેપ્રિકોન’ મારા માટે ક્લાસિકની શ્રેણીમાં આવતી. એનાઈશ નીલની જાદુઈ વાર્તાઓ પણ એ જ કક્ષાની હતી. મારા ક્લાસમેટ્સ કોઈને ખબર ન પડે એ રીતે તે વાંચતા કારણ કે આ બધી કૃતિઓ પ્રતિબંધિત હતી અને આ પ્રતિબંધના કારણે જ અમે તેના પ્રત્યે વધુ આકર્ષાતા. હું તો તેને સાહિત્યની જેમ જ ખુલેઆમ વાંચતો હતો, ઘણીવાર તો સ્કૂલમાં લખવામાં આવતા નિબંધોમાં પણ તેને ટાંકી દેતો અને તેથી શિક્ષકો મારા પર નારાજ થઈ જતા. આ એવાં પુસ્તકો હતાં જે મને અત્યંત પસંદ હતાં. હું મન ભરીને તેનો રસાસ્વાદ માણતો. જો કે હું ક્યારેય સમજી શકતો નહતો કે ‘લેડી ચેટરલીઝ લવર’ પર કેમ પ્રતિબંધ મૂકાયો હતો. (આપણી અદ્ભુત ભારતભૂમિ પર તો તે હજી પણ પ્રતિબંધિત છે!) શું એટલા માટે કે લેડીના સંબંધો તેના માળી સાથે હતા? (બની શકે કે અશ્લીલતા નહીં પણ જાતિના કારણે આ પુસ્તક પર બેન મૂકાયો હોય). ખરેખર તો મને ડી. એચ. લોરેન્સની કવિતા ‘સ્નેક’ ભારે રમતિયાળ લાગી હતી.

જો કે મને સૌથી વધારે તો આપણા દેશની ક્લાસિક કૃતિઓ જ ગમી છે, જે સદ્ભાગ્યે સેન્સરની નજરોમાંથી બચી ગઈ છે. ૧૦મી અને ૧૧મી સદીના સંસ્કૃત કવિઓની શૃંગારરસથી ભરપૂર કવિતાઓ ભર્તૃહરિ, અમરુ તથા અન્ય કવિઓએ પ્રેમ, અભીપ્સા અને શરીરની સુંદરતા પર સર્વોત્તમ ગીત

મુખ્યત્વે અંગ્રેજીમાં લખતા કવિ-પત્રકાર-વિચારક પ્રીતિશ નન્દી(૧૯૫૧)ની કારકિર્દી ચિત્રકાર, ફિલ્મ-નિર્માતા, રાજદ્વારી તરીકે પણ વિકસેલી છે.

આ લેખમાં એમનો સ્વતંત્ર નિર્બંધ વિચારણીય મત રજૂ થયો છે.

લખ્યાં છે. કિશોરાવસ્થા વખતે સંસ્કૃતના એક વિદ્વાન પાસે બેસીને મેં અંગ્રેજીમાં તેનો અનુવાદ કર્યો હતો. આ નવર્સજનનો પણ એક અલગ આનંદ હતો. આ સમગ્ર સાહિત્ય ઉત્તેજના પેદા કરે એવું હતું. મને લાગે છે કે તેથી જ તેને ઈરોટિક કહેવામાં આવતું હતું. પણ તેમાંથી એકપણ સર્જનમાં એક અંશ પણ અશ્લીલતા નહોતી. તે સુંદર, ભાવપૂર્ણ અને જાદુઈ રચનાઓ છે. પ્રેમ અને શારીરિક સંબંધો વિશે મેં જેટલું પણ જાણ્યું છે તે આ પુસ્તકોમાંથી જ જાણ્યું છે અને મારી વાત માનજો, આ પુસ્તકોમાંથી એકપણ મને (અને બીજા લોકોને પણ) ક્યારેય મહિલાઓ પ્રત્યે સન્માન નહીં જાળવવાનું શીખવ્યું નથી. મેં બર્લુસીની ‘લાસ્ટ ટેન્ગો’ પેરિસમાં જોઈ હતી, ફિલ્મમાં જાતીયતા વિશેનાં પાસાંની મેં પ્રશંસા કરી હતી. અમારામાંથી કોઈએ ક્યારેય કોઈનું જાતીય શોષણ કર્યું હોય એવું હું નથી માનતો, કારણ કે અમે કળા, સાહિત્ય અને સિનેમાને પસંદ કરતા હતા. આ બધું અમારા ઉછેરના ભાગરૂપ હતું અને જ્યારે પણ કોઈ બાબત પર પ્રતિબંધ કે રોક મૂકવામાં આવતો ત્યારે અમે ઘણો શોરબકોર કરી મૂકતા હતા. સ્વચ્છંદ કલ્પનાઓમાં રાચનારા અમે યુવાનો સેક્સ અને સ્વતંત્રતાને એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ માનતા હતા.

ગિન્સબર્ગે જ્યારે પોતાની કવિતા ‘હોઉલ’ લખી અને જ્યારે તેણે ચીસ પાડીને ‘અમેરિકા તેના એટમબોમ્બ સાથે ભાડમાં જાય’ એમ કહ્યું ત્યારે અમને તેમાં અશ્લીલતા જણાઈ નહોતી. આ તો એક સીધુંસાદું રાજકીય નિવેદન હતું. અમેરિકાની સરકાર કે અમારા જમાનાની કોઈ વ્યક્તિને ક્યારેય એમ લાગ્યું નહોતું કે આ કવિતા પર પ્રતિબંધ મૂકી દેવો જોઈએ. અરે ત્યાં સુધી કે એ વખતના અમેરિકાના કટ્ટર જમણેરી અને આંદોલન ચલાવનારા કુ કલક્સ કલાનને પણ આ કવિતામાં દેશવિરોધી ભાવના જણાઈ નહોતી. આ બાબતને લઈને હું સહેજપણ ચાલાકી કરી રહ્યો નથી. તમે જેને રિયલ પોર્ન કહો છો તેવી મૂવી હું થિયેટરમાં પણ જોઈ ચૂક્યો છું. ત્યાં માંડ અડધો ડઝન જેટલા વૃદ્ધો ઊંઘી રહ્યા હતા, કદાચ તેઓ જીવન અને એકલતાથી કંટાળી ગયેલા વૃદ્ધો હતા. એ વખતે હું જિજ્ઞાસુ યુવાન હતો પણ પાંચ મીનિટમાં જ ભારે કંટાળીને હું હોલમાંથી બહાર આવી ગયો હતો. પોર્ન વિશે મારો અભિપ્રાય આ જ છે. સારું પોર્ન હોતું જ નથી, એ તો કળા હોય છે; જ્યારે ખરાબ પોર્ન ભયંકર કંટાળાજનક હોય છે. તેને જોવાનું કોઈને ગમતું નથી પણ ક્યારેક કોઈ જોઈ લેતું હોય છે અને એ પણ તેના પર પ્રતિબંધ મૂકાયો હોય છે એટલે. જે દેશોમાં પોર્ન સરળતાથી ઉપલબ્ધ છે ત્યાં કોઈ તેની સામે જોતું નથી. આઈટમ સોંગ્સ કે ચુંબન પોર્ન નથી હોતા કે ટૂંકાં વસ્ત્રોધારી યુગલને તમે પોર્ન કહી શકો નહીં. ખરેખર તો સેક્સ અત્યંત કુદરતી બાબત છે અને તેના વિશે આપણે હિસ્ટેરિયા જેવી પ્રતિક્રિયાઓ આપવાનું બંધ કરી દેવું જોઈએ. આજે પોર્ન ગણાવીને કળા-પ્રદર્શનોમાં તોડફોડ કરવામાં આવે છે, ફિલ્મોને પોર્નમાં ખપાવીને તેને નુકસાન પહોંચાડાય છે. મુંબઈની નાઈટ લાઈફ પર પાબંદી મૂકી દેવાઈ છે, ગોવામાં નાનકડી ‘પ્લે બોય ક્લબ’ને મંજૂરી આપવામાં આવી નહોતી. શારીરિક સંબંધ માટે તમારા પાર્ટનરની મંજૂરી જરૂરી છે, સરકારની નહીં. આ પ્રકારના પ્રતિબંધો તો પ્રાઈવસીનું ઉલ્લંઘન છે. વાત મૂળે તો અભિવ્યક્તિની આઝાદી છે.

ગત શુક્રવારે ઈન્ટરનેટ સર્વિસ પ્રોવાઈડરોને ૮૫૭ પોર્ન વેબસાઈટ્સ બ્લોક કરી દેવાનો આદેશ અપાયો હતો (જે હવે પાછો ખેંચી લેવાયો છે). આ નિર્ણયને તમે સમજદારીભર્યો કહી શકો નહીં. સુપ્રીમ કોર્ટે પણ હમણાં જ અવલોકન કરતાં કહ્યું હતું કે આ બાબત આપણા અધિકારોનું ઉલ્લંઘન છે. અંગત જીવનમાં તમે શું જોવા કે વાંચવા ઇચ્છો છો તેના પર કોઈ સરકાર નિયંત્રણ મૂકી શકે નહીં. ખરતનાક બાબત તો એ છે કે જે સમાજ પોર્ન પર નિયંત્રણ મૂકવાનું શરૂ કરે છે તે એવી અન્ય બાબતો પર પણ પ્રતિબંધ મૂકે છે જેને પોર્ન સાથે કોઈ જ સંબંધ હોતો નથી. પ્રતિબંધોનું વર્તુળ તર્કહીન રીતે વધતું જાય છે. છ વર્ષ પહેલીં સાવ મૂર્ખામી કરતાં યુપીએની સરકારે ઈન્ટરનેટ પરની ભારતની પ્રથમ પોર્નસ્ટાર સવિતાભાભી પર પ્રતિબંધ મૂકી દીધો હતો.

તેનાથી યુવાનો (અને મારા જેવા લોકો) એટલા તો નારાજ થઈ ગયા હતા કે તેઓ સવિતાભાભીને મહાન હસ્તીઓની શ્રેણીમાં મૂકવા તૈયાર થઈ ગયા હતા. એનડીએ સરકારે આ ભૂલને સુધારી લીધી છે. તેણે પોતાની મોરલ બ્રિગેડના હાથ પાછળ બાંધીને સાઈબિરિયા મોકલી દેવી જોઈએ. ખરેખર તો આ જ સેન્સરશીપ છે.

[‘દિવ્યભાસ્કર’, બુધવાર, ૫ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૫]

લેખક-સંપર્ક

પ્રવીણસિંહ ચાવડા, અમદાવાદ chavdapr@gmail.com

માય ડિયર જયુ (જયંતી ગોહિલ), ભાવનગર latoorprakashan@yahoo.com

વીરેન પંડ્યા, ગૌરીકૃપા, મેઈન બજાર, ટાણા (જિ .ભાવનગર)

હર્ષદ ત્રિવેદી , ગાંધીનગર harshadkumartrivedi@gmail.com

હસમુખ શાહ, વડોદરા hasmukhshah34@gmail.com

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર મુખપૃષ્ઠ(cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’ના સર્વ વી-ગ્રંથોમાં આ સર્જક-કૃતિ પરિચયો ‘સંચયન’ના સંપાદક રમણ સોનીએ લખેલા છે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

www.ekatrafoundation.org/books

સર્જક-પરિચય - રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ (1892-1954) : એમની નવલકથાઓમાં ગાંધીજીના વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓનું ભાવનાશીલ નિરૂપણ કરવાથી ‘યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર’નું બિરુદ પામેલા એમની બૃહદ્ નવલકથા ‘ગ્રામલક્ષ્મી’ (ભાગ 1થી 4)માં સ્વાતંત્ર્ય-આંદોલનનો એ સમય બરાબર ઝિલાયેલો.

ર. વ. દેસાઈએ અનેક સામાજિક અને ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખી. ઉપરાંત વાર્તાસંગ્રહો આપ્યા, કાવ્યો અને નાટકો લખ્યાં, આત્મકથા અને પ્રવાસકથાઓ લખી, વિવેચન-ચિંતનનાં પુસ્તકો લખ્યાં. વળી, ‘અપ્સરા’ નામે, પાંચ ખંડોમાં, ગણિકાઓના જીવનનો વિસ્તૃત અભ્યાસગ્રંથ આપ્યો.

પણ એ ખૂબ લોકપ્રિય થયા તે રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાદ સાથે જ આદર્શવાદી નાજુક પ્રેમસંબંધોને આલેખતી રુચિર નવલકથાઓને લીધે. એમનો મુખ્ય યશ નવલકથાકાર તરીકેનો. ર.વ.દેસાઈ વ્યવસાયે વરિષ્ઠ સરકારી અધિકારી હતા.

‘દિવ્યચક્ષુ’

દિવ્યચક્ષુ (1932) ર.વ.દેસાઈની લોકપ્રિય થયેલી ને સાહિત્યિક ગુણવત્તા પણ ધરાવતી વિશિષ્ટ નવલકથા છે. આ રસપ્રદ નવલકથા આઝાદીની લડતના દિવસોની ભૂમિકામાં હિંસા સામે અહિંસાનો, પ્રેમની તીવ્રતા સાથે જ સ્વાર્પણશીલતાનો, ધર્મનિરપેક્ષતાનો તથા અસ્પૃશ્યતા-ભાવને છોડતી માનવતાનો મહિમા કરે છે.

એમાં પાત્રોનું વૈવિધ્ય ઘણું છે : સ્વાર્થ, રૂઢિવશતા, માલિકીભાવ, હિંસા-ભાવ અને એમાંથી નીકળીને ત્યાગભાવ, ઉદારતા, અહિંસા અને પ્રેમ-સંવેદનમાં પલટાતાં પાત્રોની મોહકતા અને દૃઢતા આકર્ષક બને છે.

આ નવલના રસાળ કથાપ્રવાહમાં આજે પણ વહેવું ગમશે...

(લેખક - પુસ્તક પરિચય : રમણ સોની)

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

2013-2014 Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

2015 Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 1,000 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org
Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.